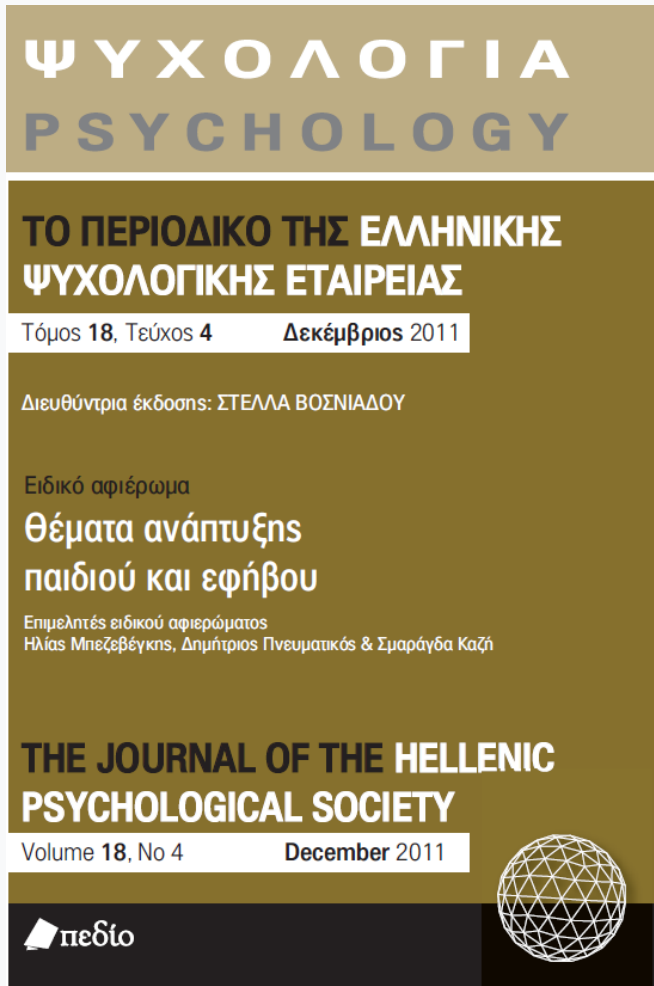

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 18, No 4 (2011)

Political orientation, political reasoning and sociomoral judgment: A two-way street?

Όλγα Φωτακοπούλου, Διομήδης Μαρκουλής

doi: [10.12681/psy_hps.23732](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23732)

Copyright © 2020, Όλγα Φωτακοπούλου, Διομήδης Μαρκουλής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Φωτακοπούλου Ό., & Μαρκουλής Δ. (2020). Political orientation, political reasoning and sociomoral judgment: A two-way street?. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 18(4), 440–467. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23732

Πολιτικός προσανατολισμός, πολιτική σκέψη και κοινωνικο-ηθική κρίση: Βίοι παράλληλοι;

ΟΛΓΑ ΦΩΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ¹

ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΜΑΡΚΟΥΛΗΣ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η επισκόπηση των κυριότερων ερευνών και των συνακόλουθων ερμηνειών της σχέσης μεταξύ της πολιτικής ιδεολογίας και της ανάπτυξης της κοινωνικο-ηθικής σκέψης, όπως αυτή εξειδικεύεται στη θεωρία του L. Kohlberg. Οι σημαντικότερες έρευνες έδειξαν ότι η ποιοτική διαφοροποίηση των κατά στάδια δομών της κοινωνικο-ηθικής κρίσης εντάσσεται στους προσδιοριστικούς παράγοντες διαμόρφωσης των πολιτικών πεποιθήσεων ή του πολιτικού προσανατολισμού. Παλαιότερα και νεότερα ευρήματα συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι το συμβατικό επίπεδο σκέψης συνδέεται με το συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό, σε αντίθεση με το μετασυμβατικό επίπεδο και πιο συγκεκριμένα με το στάδιο 5 της εξελικτικής ακολουθίας, που εντοπίστηκε σε υψηλότερα ποσοστά σε άτομα που υιοθετούν την ευρέως εννοούμενη αριστερή ιδεολογία. Η ερμηνεία της πιο πάνω αντιστοιχίας εξακολουθεί να παραμένει σημείο αντιλεγόμενο. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται επίσης τα ευρήματα μιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο, η οποία μελέτησε τη σύνδεση ανάμεσα στην εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και την ανάπτυξη της κοινωνικο-ηθικής κρίσης σε ευρύ φάσμα υποκειμένων ηλικίας 10 έως 18 ετών. Η διερεύνηση της σύνδεσης μεταξύ του εξελικτικού προτύπου κατανόησης πολιτικών εννοιών και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής σκέψης σε κάθε ομάδα ηλικίας αποκάλυψε κάποιες στατιστικά σημαντικές συνδέσεις, οι οποίες αφορούσαν την κατανόηση της κυβέρνησης και του νόμου στα 12 έως 15 έτη, και της εξουσίας στα 15 έως 18 έτη, ενώ δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές συνδέσεις στην ομάδα του δημοτικού σχολείου.

Λέξεις-κλειδιά: Πολιτική σκέψη, Πολιτικός προσανατολισμός, Πολιτική ιδεολογία, Κοινωνικο-ηθική κρίση.

1. Διεύθυνση: Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. 3ο Χλμ. Εθνικής Οδού Φλώρινας - Νίκης. Τηλ.: +44 1214540474, +30 6945192757. E-mail: ofotakopoulou@gmail.com.
Visiting academic, University of Birmingham. 222 Harborne Road, B15 3LD, Birmingham, West Midlands, United Kingdom. Τηλ.: +44 1214540474, +30 6945192757. E-mail: ofotakopoulou@gmail.com
2. Διεύθυνση: Καθηγήτριας, Σχολή Επιστημών Υγείας, Neapolis University Pafos. Λεωφόρος Δανάης 2, 8042 Πάφος, Κύπρος. Τηλ.: +357 26843601. E-mail: d.markoulis@nup.ac.cy

1. Εισαγωγή

Μια φιλόδοξη προοπτική της έρευνας στην ψυχολογία υπήρξε η απόπειρα προσδιορισμού των ψυχολογικών παραμέτρων των πολιτικών επιλογών και πεποιθήσεων. Τι είναι αυτό το οποίο οδηγεί τους ανθρώπους να υποστηρίξουν συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες, να ψηφίσουν τους εκπροσώπους μιας πολιτικής παράταξης έναντι μιας άλλης, ή να εκφέρουν συγκεκριμένες θέσεις πάνω σε διαφορετικά πολιτικά ζητήματα; Σύμφωνα με συγγραφείς όπως οι Banks, Bates, Breakwell, Bynner, Emler, Jamieson και Roberts (1992), Converse (1964) και Heath, Evans και Martin (1993), τα ερωτήματα αυτά θα μπορούσαν να απλοποιηθούν και να αναδιοργανωθούν σε ένα ιδεολογικοπολιτικό συνεχές δεξιάς-αριστεράς³ και να αναδιατυπωθούν ως εξής: Τι καθορίζει τον πολιτικό προσανατολισμό που υιοθετούν διαφορετικά άτομα;

Τη δεκαετία του 1970, ένα νέο είδος ερμηνείας για τις ατομικές διαφορές στον πολιτικό προσανατολισμό διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της γνωστικο-εξελικτικής θεωρίας. Κεντρική θέση της θεωρίας είναι ότι οι υποστηρικτές της δεξιάς και της αριστερής ιδεολογίας διαφοροποιούνται ως προς το επίπεδο της κοινωνικο-ηθικής τους ανάπτυξης.

Η ανάπτυξη της κοινωνικο-ηθικής κρίσης αναφέρεται στην εξέλιξη των μορφών της συλλογιστικής επεξεργασίας των κοινωνικο-ηθικών προβλημάτων, δηλαδή στους κατά στάδια μετασχηματισμούς της κατανόησης και λύσης ηθικά φορτισμένων διλημματικών συγκρούσεων (Kohlberg, 1969. Marx, Job, White, & Wilson, 2007).

Ο Kohlberg (1976, 1983, 1984) προσδιόρισε έξι στάδια στην πορεία ανάπτυξης της κοινωνικο-ηθικής κρίσης, με κάθε στάδιο να αντιπροσωπεύει ένα ποιοτικώς διαφορετικό τρόπο σκέψης,

ένα διακριτό, εσωτερικά συνεπές, γνωστικό σύστημα. Με την αναδιτύπωση του μοντέλου και το νέο σύστημα ανάλυσης των δεδομένων το στάδιο 6 απαλείφθηκε, διότι κανένα από τα άτομα που συμμετείχαν στη διαχρονική έρευνα δεν κατέκτησε τη σκέψη του σταδίου 6, παρά το γεγονός ότι ενδείξεις της ηθικής σκέψης αυτού του σταδίου είχαν εντοπιστεί σε άλλες έρευνες (Haste, Helkama, & Markoulis, 1998). Η απάλειψη του σταδίου 6 έγινε από τον ίδιο τον Kohlberg (Kohlberg, Levine, & Hower, 1983) σε σχετική μονογραφία, όπου προσπαθούσε να δώσει απαντήσεις στις επιμέρους κριτικές που του ασκήθηκαν. Το στάδιο 6 λοιπόν παρέμεινε ως λογικό και όχι ως ψυχο-λογικό στάδιο.

Τα στάδια ανάπτυξης της κοινωνικο-ηθικής κρίσης οργανώνονται σε τρία γενικότερα επίπεδα το *προσυμβατικό*, το *συμβατικό* και το *μετασυμβατικό* τα οποία εκφράζουν ένα διαφορετικό πρότυπο συσχέτισης ανάμεσα στα άτομα και στους κανόνες ή τις κοινωνικές νόρμες, καθώς και ένα διαφορετικό είδος προσδοκιών και απαιτήσεων από τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας (Emler & Stace, 1999).

Τα δύο πρώτα στάδια, τα οποία αντανακλούν μια συγκεκριμένη ατομικιστική προοπτική πάνω σε ζητήματα ηθικά φορτισμένα, συγκροτούν το προσυμβατικό επίπεδο. Ειδικότερα, η ηθική σκέψη του ατόμου του σταδίου 1 είναι προσανατολισμένη στην υπακοή και την τιμωρία. Η ηθική υπόσταση μιας πράξης καθορίζεται με βάση τις φυσικές της συνέπειες. Η αποφυγή της τιμωρίας και η υπακοή στην εξουσία αποτιμώνται απόλυτα. Η προοπτική του σταδίου αυτού διαπνέεται από ηθικό ρεαλισμό και απόλυτο εγωκεντρισμό. Η προοπτική του σταδίου 2 διαφοροποιείται από εκείνη του σταδίου 1 και εξελίσσεται σε πραγματιστική-ηδονιστική. Παρατηρείται μεγιστοποίηση της διάθεσης για ικανοποίηση των ατομικών ανα-

3. Στην παρούσα έρευνα, το δίπολο αριστεράς-δεξιάς αναφέρεται στους ευρύτερους πόλους της πολιτικής ιδεολογίας. Η δεξιά ορίζεται ως το αντίθετο του σοσιαλισμού και της κοινωνικής δημοκρατίας, και περιλαμβάνει στοιχεία συντηρητισμού, χριστιανικής δημοκρατίας, φιλελευθερισμού και εθνικισμού. Η δε αριστερά στοιχειοθετείται από την ισοπολιτεία, την κοινωνική δικαιοσύνη, τη στήριξη της εργατικής τάξης (των εργαζομένων εν γένει), την προάσπιση του δημόσιου χαρακτήρα των αγαθών, την εναντίωση στην ιεραρχία και την αντίθεση στην εθνικιστική εξωτερική πολιτική (*Oxford Dictionary of Politics*).

γκών και ευκαιριακά των αναγκών των άλλων. Το άτομο του σταδίου 2 εφαρμόζει τους κανόνες προκειμένου να διασφαλίσει κάποιο όφελος, να ικανοποιήσει τις προσωπικές του ανάγκες ή να ανταποδώσει αυτό το οποίο του προσφέρθηκε (Colby & Kohlberg, 1987).

Το τρίτο και τέταρτο στάδιο ενσωματώνουν μια ατομικιστική-μέσα-στην-κοινωνία προοπτική, διαμορφώνοντας το συμβατικό επίπεδο. Ειδικότερα, η κοινωνική προοπτική του σταδίου 3, η προοπτική του τρίτου προσώπου, αναφέρεται στις σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Ως ηθικά ορθή ορίζεται η συμπεριφορά η οποία ευχαριστεί τους άλλους ή επιδοκιμάζεται από αυτούς, ταυτίζεται δηλαδή με τις προσδοκίες της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο. Τα προέχοντα κίνητρα της κοινωνικο-ηθικής σκέψης και συμπεριφοράς του σταδίου 4 είναι η εκπλήρωση των θεσμικών υποχρεώσεων και η διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας και ευημερίας. Η προοπτική του σταδίου 4 είναι εκείνη του γενικευμένου κοινωνικού συστήματος, η δε ηθική σκέψη του ατόμου του σταδίου 4 είναι προσανατολισμένη στην εξουσία, το νόμο, τους κανόνες και τη διατήρηση της κοινωνικής ευρυθμίας (Colby & Kohlberg, 1987. Gielen, 1991. Haste et al., 1998).

Το τελευταίο επίπεδο, το μετασυμβατικό, το οποίο συγκροτείται από το στάδιο 5, διαπνέεται από την πριν-από-την-κοινωνία προοπτική, η οποία αντανάκλα την επίγνωση των θεμελιωδών αξιών μιας κοινωνίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων. Εάν οι νόμοι δεν αποβλέπουν στην ευημερία και την προστασία των δικαιωμάτων όλων των μελών της κοινωνίας, επιβάλλεται η αναθεώρησή τους μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες. Στην προοπτική του πέμπτου σταδίου, το οποίο μάλλον «παράγει» παρά «συντηρεί» κοινωνικά συστήματα, ενυπάρχει και η αναγνώριση δικαιωμάτων σε μέλη μειονοτικών ομάδων.

Ανάλογα με τη μέθοδο η οποία χρησιμοποιείται για την κωδικοποίηση και αξιολόγηση της κοινωνικο-ηθικής κρίσης, οι περισσότεροι ενήλικοι φαίνεται να βρίσκονται στα στάδια 3, 4 και 5 (Snarey, 1985). Το προσυμβατικό επίπεδο της κοινωνικο-ηθικής σκέψης (στάδια 1 και 2) έχει συνδεθεί με τη σκέψη παιδιών μέχρι τα 11 έτη και

με αυτήν πολλών εφήβων και ενηλίκων με ποινικό μητρώο (Colby & Kohlberg, 1987. Gielen, 1991. Πουρκός, 1990).

Η σύνδεση πολιτικής ιδεολογίας και κοινωνικο-ηθικής κρίσης και οι θεωρητικές ερμηνείες

Η μελέτη της σχέσης ανάμεσα στην ηθική ανάπτυξη και τις πολιτικές πεποιθήσεις αποτέλεσε πεδίο ερευνητικών πρωτοβουλιών στο πλαίσιο της θεωρίας του Kohlberg. Η βασική του πρόταση συνίσταται στο ότι η κατεύθυνση της πολιτικής ιδεολογίας καθορίζεται και από το στάδιο της κοινωνικο-ηθικής σκέψης των ατόμων (Kohlberg, 1976, 1984. Raaijmakers, Verbogt, & Vollebergh, 1998).

Η έρευνα για τη διακρίβωση της διαμόρφωσης της πολιτικής ιδεολογίας επικαλύπτεται σε σημαντικό βαθμό από έρευνες που μελετούν την ανάπτυξη της ηθικής κρίσης (Gallatin, 1980). Σχεδόν κάθε έρευνα η οποία μελέτησε τα φαινόμενα αυτά αναφέρει την ύπαρξη συσχέτισης ανάμεσα στην ηθική σκέψη και τις πολιτικές πεποιθήσεις (Gross, 1996). Επιπλέον, σε καμιά μελέτη δεν παρατηρήθηκε η αντίστροφη σχέση και σχεδόν σε καμιά περίπτωση δεν διαπιστώθηκε απουσία οποιασδήποτε σύνδεσης. Οι έρευνες αυτές ειδικότερα έδειξαν ότι τα άτομα των οποίων η κοινωνικο-ηθική κρίση εντάσσεται στο συμβατικό επίπεδο, σύμφωνα με το μοντέλο του Kohlberg, υιοθετούν ή ασπάζονται συντηρητικές ιδέες, σε αντίθεση με τα άτομα του μετασυμβατικού επιπέδου, τα οποία εμφανίζονται περισσότερο φιλελεύθερα ως προς την ιδεολογία τους (Emler, Renwick, & Malone, 1983. Weinreich-Haste, 1984).

Οι Fishkin, Keniston και MacKinnon (1973), μελετώντας τη σύνδεση μεταξύ ηθικής σκέψης και πολιτικής ιδεολογίας, παρατήρησαν ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνά τους, των οποίων οι ηθικές κρίσεις ενέπιπταν στο προσυμβατικό επίπεδο, εκδήλωναν προτίμηση για τις ακραίες ριζοσπαστικές ιδέες, ενώ άτομα του μετασυμβατικού επιπέδου απέρριπταν τις συντηρητικές ιδέες, χωρίς ωστόσο να αποδέχονται τη ριζοσπαστική ιδεολογία. Τα ενήλικα άτομα του προσυμβατικού επιπέδου χαρακτηρίζονται γενικότερα ως πολιτι-

κώς ανένταχτα και επαναστατικά (Weinreich-Haste, 1984). Ο Fishkin και οι συνεργάτες του (1973) θεώρησαν ότι η κοινωνικο-ηθική κρίση συνιστά κεντρικό προσδιοριστικό παράγοντα της ριζοσπαστικής έναντι της συντηρητικής πολιτικής ιδεολογίας.

Η θεωρία του Kohlberg δεν αποτελεί την πρώτη θεωρητική απόπειρα σύνδεσης της κοινωνικο-ηθικής σκέψης με την πολιτική ιδεολογία. Η θεωρία των Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson και Sanford (1950) γύρω από την αυταρχική προσωπικότητα, η πολιτική ψυχολογία του Eysenck (1954) γύρω από το ριζοσπαστισμό και το συντηρητισμό, η θεωρία του Rokeach (1960) για το δογματισμό και τη «στενοκέφαλη» αντίληψη της πραγματικότητας προσέφεραν ένα συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στη γνωστική συνθετότητα και την πολιτική ιδεολογία (βλ. Emler & Stace, 1999). Στη θεωρία του Kohlberg οι γνωστικές διαφοροποιήσεις είναι συγκεκριμένου τύπου και εκτείνονται σε μια εξελικτική κλίμακα: πρώτον, η συμβατική ηθική σκέψη προηγείται της μετασυμβατικής στην εξελικτική ακολουθία, οπότε οι πρώιμες πολιτικές τάσεις είναι πιο πιθανό να είναι συντηρητικές και, δεύτερον, η γνωστική αλλαγή είναι δυνατή μόνο προς μια κατεύθυνση. Τούτο σημαίνει ότι εάν η κοινωνικο-ηθική κρίση ενός ατόμου εξελίσσεται από το συμβατικό στο μετασυμβατικό επίπεδο, τότε οι πολιτικές του απόψεις θα είναι πιο πιθανό να μετατοπίζονται προς μια πιο φιλελεύθερη κατεύθυνση. Οι Thoma, Narvaez, Rest και Derryberry (1999) επισημαίνουν ότι σε αυτό ακριβώς το σημείο της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης συντελείται μια μετατόπιση ως προς τις πολιτικές πεποιθήσεις. Την παραπάνω ερμηνεία μπορεί να αντικρούσει ένα πολύ σοβαρό επιχείρημα: η πολιτική εμπλοκή μπορεί να επηρεάσει την κοινωνικο-ηθική κρίση, πυροδοτώντας δομικές αλλαγές στις διεργασίες της κοινωνικο-ηθικής σκέψης (Emler & Stace, 1999). Ο Kohlberg (1976) είχε υποστηρίξει ότι οι ευκαιρίες ανάληψης ρόλων και οι εμπειρίες κοινωνικο-ηθικής σύ-

γκρουσης είναι υπαίτιες για την εξελικτική αλλαγή. Η πολιτική συμμετοχή δηλαδή μπορεί να οδηγήσει στην επίτευξη υψηλότερου επιπέδου κοινωνικο-ηθικής κρίσης.

Τα ευρήματα τα οποία προαναφέρθηκαν υποδηλώνουν την ύπαρξη πιθανών συνδέσεων ανάμεσα σε ορισμένες διαστάσεις του μοντέλου της κοινωνικο-ηθικής κρίσης κατά Kohlberg και στην πολιτική ιδεολογία. Όσον αφορά το μέσο για τον εντοπισμό των συνδέσεων αυτών, ο Fishkin και οι συνεργάτες του (1973) θεώρησαν ότι στα υποθετικά ηθικά διλήμματα του Kohlberg ενυπάρχουν στοιχεία πολιτικής υπό μια ευρεία έννοια, όπως είναι για παράδειγμα οι στερεότερες αντιλήψεις περί αρετής (στάδιο 3), η συμμόρφωση στους νόμους (στάδιο 4) και οι συλλογικές αξίες (στάδιο 5).

Σε μια δεύτερη ομάδα σχετικών ερευνών μελετήθηκε συστηματικά μια παρόμοια σχέση, η οποία συνδέει την κοινωνικο-ηθική κρίση με την εκλογική συμπεριφορά και την επιλογή πολιτικής παράταξης. Τα ευρήματα των ερευνών αυτών έδειξαν ότι άτομα του συμβατικού επιπέδου επιλέγουν τις συντηρητικές παρατάξεις, ενώ άτομα τα οποία έχουν κατακτήσει το μετασυμβατικό επίπεδο εκφράζονται μέσα από φιλελεύθερους πολιτικούς σχηματισμούς (Emler et al., 1983. Weinreich-Haste, 1984). Στις περισσότερες έρευνες δεν έχει καταγραφεί η εκλογική συμπεριφορά ατόμων του προσυμβατικού επιπέδου, πιθανώς λόγω του ότι δεν είχαν αποκτήσει ακόμη το δικαίωμα ψήφου.

Η πιο ακραία άποψη προήλθε από τον Emler και τους συνεργάτες του (Emler, 1990. Emler et al., 1983), οι οποίοι υποστήριξαν ότι «οι διαφοροποιήσεις των ατόμων ως προς την κοινωνικο-ηθική τους κρίση συνιστούν διαφορετικές αποχρώσεις του ιδεολογικού περιεχομένου των πεποιθήσεών τους» (σελ. 1073). Οι έρευνες του Emler και των συνεργατών του είχαν ως άμεσο στόχο τον έλεγχο ενός αμφιλεγόμενου σημείου της θεωρίας του Kohlberg⁴, του φιλελεύθερου ιδεαλισμού. Πρόκειται για την αντίληψη ότι τα

4. Πρόκειται για μια συνήθη κριτική απέναντι στο κολμπεριανό μοντέλο αλλά και στις νεο-κολμπεριανές προσεγγίσεις στο πεδίο της ηθικής ανάπτυξης (Crowson & DeBacker, 2008).

άτομα τα οποία υιοθετούν συντηρητική πολιτική στάση και ιδεολογία εμφανίζονται ανεξαιρέτως με χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικο-ηθικής σκέψης απ' ό,τι τα άτομα που ασπάζονται μη συντηρητικές πολιτικές ιδεολογίες. Διατύπωσαν λοιπόν την ακόλουθη ερμηνεία: ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα απαντούν σε έργα που μετρούν την ηθική τους κρίση δεν αντανάκλα τις εξελικτικές τους δυνατότητες, αλλά μια προσπάθεια να προβάλουν μια κοινωνικά επιθυμητή εικόνα. Η προοπτική της «κοινωνικής επικοινωνίας», όπως ονομάστηκε λόγω της έμφασης που απέδιδε σ' αυτό το οποίο διαμήνυαν οι πράξεις ενός ατόμου προς την κοινωνική του ομάδα, αντλεί τη θεωρητική της ισχύ από την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας, της αυτοπαρουσίασης και της κοινωνικής αναπαράστασης (Emler, 1990).

Στις σχετικές τους έρευνες χρησιμοποίησαν τη «μέθοδο της προσποίησης»: άτομα τα οποία είχαν αυτοπροσδιοριστεί ως προοδευτικά ή συντηρητικά, σε σχέση με την πολιτική τους ιδεολογία απάντησαν στο Τεστ των Απόψεων γύρω από Κοινωνικά Θέματα (DIT)⁵, προσποιούμενα την αποδοχή αντίθετης πολιτικής ιδεολογίας. Η βασική υπόθεση των ερευνών αυτής της κατηγορίας απορρέει από την άποψη ότι εάν το DIT αποτελεί μέτρηση της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης, τα άτομα των χαμηλότερων σταδίων (π.χ. οι συντηρητικοί) δεν θα πρέπει να είναι σε θέση να «εξαπατήσουν» προς τα πάνω, ενώ άτομα των οποίων η κοινωνικο-ηθική σκέψη εντάσσεται στα υψηλότερα στάδια (π.χ. οι προοδευτικοί) θα πρέπει να είναι σε θέση να δώσουν απαντήσεις που εμπίπτουν σε χαμηλότερα στάδια στην εξελικτική ακολουθία (Crowson & DeBacker, 2008). Υποστήριξαν επίσης ότι εάν άτομα που ασπάζονται τη φιλελεύθερη ή τη συντηρητική ιδεολογία μπορούν εξίσου να τροποποιούν το ρεπερτόριο των απαντήσεών τους και να υιοθετούν το πρότυπο

απαντήσεων της αντίθετης ιδεολογίας, αυτό θα ενίσχυε την πεποίθηση ότι τα άτομα απαντούν στο DIT βασιζόμενα στις ιδεολογικές τους προκαταλήψεις.

Στην έρευνά τους ο Emler και οι συνεργάτες του (1983) βρήκαν ότι τα άτομα που αυτοπροσδιορίζονταν ως δεξιά παρουσίαζαν σημαντική βελτίωση στη βαθμολογία P⁶ (δείκτης της χρήσης μετασυμβατικής σκέψης) και σημαντική μείωση στη βαθμολογία του σταδίου 4 (δείκτης της προσανατολισμένης στο νόμο και στη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας σκέψης), όταν τους ζητούσαν να απαντήσουν από την προοπτική ενός ριζοσπαστικού. Όσοι αυτοπροσδιορίζονταν ως αριστεροί σημείωναν χαμηλότερη βαθμολογία στη μετασυμβατική ή αυτόνομη ηθική σκέψη και υψηλότερη στην ηθική σκέψη του σταδίου 4, όταν τους ζητούνταν αντίστοιχα να απαντήσουν ως συντηρητικοί ενώ όσοι αυτοπροσδιορίζονταν ως μετριοπαθείς ήταν σε θέση να μιμηθούν τόσο τη βαθμολογία των ακροδεξιών όσο και των ακραιφνών αριστερών. Ειδικότερα μάλιστα διαπιστώθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στη βαθμολογία της μετασυμβατικής σκέψης ή της ηθικής σκέψης του σταδίου 4 μεταξύ αριστερών, μετριοπαθών και δεξιών, είτε απαντούσαν ως ριζοσπαστικοί είτε ως συντηρητικοί.

Ο Markoulis (1989) επανέλαβε το πείραμα του Emler και των συνεργατών του (1983) σε ελληνικό δείγμα. Οι συμμετέχοντες που ασπάζονταν τη δεξιά πολιτική ιδεολογία σημείωσαν χαμηλότερη βαθμολογία του σταδίου 4 και σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία μετασυμβατικής ή αυτόνομης σκέψης στη συνθήκη όπου μιμούνταν τις απαντήσεις των αριστερών, συγκριτικά με τις βαθμολογίες που είχαν συγκεντρώσει όταν απαντούσαν στο DIT μέσα από τη δική τους οπτική. Οι δεξιοί μπόρεσαν να «προβλέψουν» ή να «μιμηθούν» αποτελεσματικά τις πραγματικές βαθμο-

5. Το DIT αναπτύχθηκε από τον Rest (1986), βασιζόμενο στη θεωρία του Kohlberg για την κοινωνικο-ηθική ανάπτυξη, και περιέχει διλήμματα από τη Συνέντευξη της Ηθικής Κρίσης του Kohlberg, τα οποία παρουσιάζονται υπό τη μορφή ερωτηματολογίου πολλαπλών επιλογών.

6. Οι προτιμήσεις για τη μετασυμβατική ή αυτόνομη σκέψη εκφράζονται μέσα από τη βαθμολογία P επί τοις εκατό.

λογίες P και του σταδίου 4 τις οποίες συγκέντρωσαν οι αριστεροί συμμετέχοντες στην έρευνα. Το παραπάνω εύρημα υποδεικνύουν οι μη στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των πραγματικών βαθμολογιών των αριστερών και εκείνων που σημείωσαν οι δεξιοί συμμετέχοντες στη συνθήκη της προσποίησης. Συνολικά, τα ευρήματα του Emler και των συνεργατών του και του Markoulis φαίνεται να προσφέρουν στήριξη της άποψης της κοινωνικής επικοινωνίας (Crowson, DeBacker, & Thoma, 2007).

Οι Crowson και DeBacker (2008) προσπάθησαν να εξακριβώσουν εάν οι κοινωνικο-ηθικές κρίσεις είναι παράγωγο της πολιτικής ταυτότητας του ατόμου και βρήκαν ότι οι βαθμολογίες προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών στο DIT αποτελούσαν προβλεπτικό παράγοντα των στάσεων τους απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο Raaijmakers και οι συνεργάτες του (1998), στο πλαίσιο μιας συγχρονικής και διαχρονικής έρευνας με Ολλανδούς έφηβους και νεαρούς ενήλικους, διέκριναν τις οικονομικές από τις πολιτισμικές διαστάσεις των πολιτικών πεποιθήσεων και οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι το επίπεδο της ηθικής κρίσης συνδέεται με την ανοχή σε διαφορετικές στάσεις ζωής, την ελευθερία έκφρασης, το σεβασμό στο δικαίωμα της άμβλωσης και της ευθανασίας, την αυταρχικότητα και τον εθνοκεντρισμό, ενώ η συσχέτιση αυτή ενισχύθηκε με την αύξηση της ηλικίας και των ετών της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τους ερευνητές, στην πορεία της ανάπτυξης το ηθικό πεδίο ενσωματώνεται στο πολιτικο-πολιτισμικό, και η διεργασία αυτή καθορίζεται από την πολιτική συμμετοχή του ατόμου (Raaijmakers & Van Hoof, 2006).

Ο Marx και οι συνεργάτες του (2007), οι οποίοι χρησιμοποίησαν δείγμα πρωτοετών φοιτητών ψυχολογίας για να διερευνήσουν τη σύνδεση ανάμεσα στην κατανόηση κοινωνικο-ηθικών ζητημάτων, στο στάδιο της κοινωνικο-ηθικής τους κρίσης και στον πολιτικό τους προσανατολισμό, παρατήρησαν ότι άτομα που ασπάζονταν φιλελεύθερες ιδέες παρουσίαζαν ελαφρώς καλύτερη κατανόηση των ηθικών ζητημάτων στο Ερωτηματολόγιο Ηθικής Κατανόησης συγκριτικά με άτομα συντηρητικής ιδεολογίας ωστόσο, η ηθική κατα-

νόηση και ο πολιτικός προσανατολισμός συνεισέφεραν ανεξάρτητα στη βαθμολογία της μετασυμβατικής ηθικής κρίσης.

Μια πρώτη ερμηνεία της θετικής συσχέτισης μεταξύ της κοινωνικο-ηθικής σκέψης και της πολιτικής ιδεολογίας προσδίδει βαρύτητα στη συμβολή της επίσημης εκπαίδευσης στην κοινωνικο-ηθική ανάπτυξη η εκπαίδευση μπορεί να οδηγήσει στην υιοθέτηση μιας περισσότερο προοδευτικής στάσης απέναντι σε πολιτικά και ηθικά ζητήματα. Ωστόσο, η συσχέτιση ανάμεσα στην ηθική σκέψη και την πολιτική ιδεολογία έχει διερευνηθεί κατά κύριο λόγο σε ομοιογενή δείγματα όσον αφορά την εκπαιδευτική τους εμπειρία (Emler & Stace, 1999).

Μια δεύτερη ερμηνεία υποστηρίζει ότι ο ρόλος της ηθικής σκέψης στη συγκρότηση της πολιτικής ιδεολογίας είναι προσδιοριστικός, αλλά η επίδραση αυτή είναι συνάρτηση της περιρρέουσας πολιτικής κατάστασης (Emler & Stace, 1999). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η οποία διαπνέεται από την οπτική του πολιτισμικού καθορισμού της κοινωνικής ανάπτυξης (Weinreich-Haste, 1984), άτομα συμβατικής ηθικής σκέψης είναι πιο πιθανό να υποστηρίξουν συντηρητικές θέσεις, καθώς αυτές υπηρετούν τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης, ενώ άτομα μετασυμβατικής σκέψης θεωρούν προσφιλέστερες τις προοδευτικές ή αριστερές θέσεις, οι οποίες ευνοούν κοινωνικές αλλαγές με στόχο τη διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι συνδέσεις όμως αυτές θα πρέπει να ισχύουν στις περιπτώσεις των συντηρητικών καθεστώτων. Εάν το καθεστώς είναι φιλελεύθερο ή σοσιαλιστικό, τότε η σχέση αναμένεται να αντιστραφεί: τα άτομα του σταδίου 4 είναι πιο πιθανό να υποστηρίξουν το πολιτικό status quo ανεξάρτητα από τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό (Emler & Stace, 1999). Το πρόβλημα με την ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, η οποία εξαρτάται από τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες, είναι ότι η ίδια κατεύθυνση της σχέσης έχει παρατηρηθεί και σε διαφορετικές χώρες και περιόδους, στις οποίες η πολιτική εξουσία ασκούνταν από σοσιαλιστικά κόμματα (Markoulis, 1989).

Ο Thoma (1993) αποτυπώνει την περισσότερη

αποδεκτή ερμηνεία που έχει διατυπωθεί όσον αφορά τη φύση της σχέσης μεταξύ ηθικής και πολιτικής σκέψης ως εξής: «η γνώση της ατομικής ικανότητας ερμηνείας των κοινωνικο-ηθικών ζητημάτων θα μπορούσε να φωτίσει τις πολιτικές επιλογές και συμπεριφορές του ατόμου» (σελ. 359). Οι Rest, Cooper, Coder, Masanz και Anderson (1974, βλ. Emler & Stace, 1999) θεώρησαν την ερμηνεία αυτή ως τη μοναδική που συνάδει με τη γνωστικο-εξελικτική θεωρία του Kohlberg, καθώς επιβεβαιώνει την επίδραση της εμπειρίας στην επίτευξη των γνωστικών μετασχηματισμών.

Η κοινωνιοψυχολογικά προσανατολισμένη προσέγγιση της σχέσης μεταξύ κοινωνικο-ηθικής κρίσης και πολιτικής ιδεολογίας, η προοπτική της κοινωνικής επικοινωνίας, προσφέρει μια διαφορετική ερμηνεία. Υπό το πρίσμα της προοπτικής της κοινωνικής επικοινωνίας, η κοινωνικο-ηθική κρίση αποτελεί έκφανση της κοινωνικής συμπεριφοράς και τα ηθικά επιχειρήματα προσανατολίζονται στα άλλα άτομα και στο κοινωνικό περιβάλλον. Η κοινωνικο-ηθική κρίση ενός ατόμου δεν καθορίζεται δηλαδή μόνο από την ικανότητά του για συλλογιστική επεξεργασία, αλλά παράλληλα από κοινωνικούς στόχους. Μια σημαντική παραδοχή της θεωρίας της κοινωνικής επικοινωνίας είναι ότι οι συνδέσεις ανάμεσα στην κοινωνικο-ηθική σκέψη και τις πολιτικές ταυτότητες είναι κοινωνικά κατασκευασμένες. Αντανακλούν δηλαδή κοινωνικά επεξεργασμένες αναπαραστάσεις των ηθικών επιχειρημάτων που αντιστοιχούν σε δεξιές ή αριστερές πολιτικές θέσεις (Crowson et al., 2007. Emler & Stace, 1999).

Η επισκόπηση των ερευνών που προηγήθηκε και των συνακόλουθων ερμηνειών της σχέσης μεταξύ πολιτικής ιδεολογίας και κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης δείχνει ότι η ποιοτική διαφοροποίηση των κατά στάδια δομών της κοινωνικο-ηθικής κρίσης εντάσσεται στους προσδιοριστικούς παράγοντες διαμόρφωσης των πολιτικών πεποιθήσεων ή του πολιτικού προσανατολισμού. Ωστόσο, οι έρευνες που προαναφέρθηκαν μελέτησαν κυ-

ρίως τη συμβολή της ανάπτυξης της κοινωνικο-ηθικής κρίσης στη διαμόρφωση των πολιτικών πεποιθήσεων, στάσεων ή προσανατολισμών, χωρίς να διατυπωθούν ερευνητικές υποθέσεις σχετικά με την πιθανή συμβολή της κοινωνικο-ηθικής κρίσης στη διαμόρφωση των δομών της πολιτικής σκέψης. Το κενό αυτό επιχειρεί να καλύψει η έρευνα που ακολουθεί, εστιαζόμενη στη διερεύνηση της πιθανής σχέσης μεταξύ πολιτικής σκέψης και κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης. Το ερευνητικό ερώτημα το οποίο καθοδηγεί την έρευνα που ακολουθεί διαμορφώνεται ως εξής: Πώς συνδέεται η εξέλιξη της πολιτικής σκέψης με την κοινωνικο-ηθική ανάπτυξη; Ειδικότερα, υπάρχουν εξελικτικές αντιστοιχίες ανάμεσα στις διαφορετικές φάσεις από τις οποίες διέρχεται η εξέλιξη των πολιτικών ιδεών και το στάδιο της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης παιδιών και εφήβων;

Αναμένεται ότι ο τρόπος κατανόησης των πολιτικών εννοιών θα επηρεάζεται από το στάδιο της κοινωνικο-ηθικής κρίσης των μαθητών. Ειδικότερα, αναμένεται ότι άτομα των οποίων η κοινωνικο-ηθική κρίση εμπίπτει σε υψηλότερο επίπεδο θα επιδεικνύουν συνθετότερη κατανόηση των πολιτικών εννοιών, ενώ άτομα με χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης θα προσλαμβάνουν τα πολιτικά φαινόμενα μέσα από μια περισσότερο απόλυτη και προσωποκεντρική προοπτική (Emler et al., 1983. Gielen, 1991. Weinreich-Haste, 1984).

Προκειμένου να αποσαφηνιστεί το περιεχόμενο της πολιτικής σκέψης θα επιχειρηθεί στο σημείο αυτό μια σύντομη επισκόπηση των ερευνών που μελέτησαν τις διεργασίες διαμόρφωσης της πολιτικής σκέψης σε άτομα παιδικής και εφηβικής ηλικίας⁷.

Η εξέλιξη της πολιτικής σκέψης

Ο Greenstein (1965), καταγράφοντας στο New Haven τις στάσεις παιδιών ηλικίας 9 έως 13 ετών απέναντι στην πολιτική, παρατήρησε ότι οι

7. Η παρουσίαση των πρώιμων αλλά και των νεότερων ερευνών που μελέτησαν τις διεργασίες εξέλιξης της πολιτικής σκέψης πρόκειται να είναι συνοπτική, αφού μια αναλυτική διαπραγμάτευση υπερβαίνει τους στόχους της παρούσας εργασίας.

πρώτες αντιλήψεις των παιδιών για την πολιτική εξουσία διαπνέονταν από συναισθηματισμό. Ο Connell (1971), ο οποίος είχε προσέξει ότι η απόκτηση της πολιτικής γνώσης ξεκινά από τα πρώτα σχολικά χρόνια, διεξήγαγε συνεντεύξεις με 119 παιδιά από την Αυστραλία ηλικίας 5 έως 16 ετών. Σύμφωνα με τον Connell, η κατανόηση των πολιτικών εννοιών ακολουθεί μια εξελικτική πορεία τεσσάρων διακριτών φάσεων. Στην πρώτη, που αποκαλεί φάση της *διαισθητικής σκέψης*, το διαχωριστικό όριο ανάμεσα στο στενό περιβάλλον του παιδιού και στα πρόσωπα της πολιτικής εξουσίας είναι δυσδιάκριτο. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης, *του πρωταρχικού ρεαλισμού*, κατακτάται η έννοια των πολιτικών ρόλων. Στην τρίτη φάση, *της κατασκευής της πολιτικής ιεραρχίας*, αναπτύσσεται η κατανόηση της διάκρισης των καθηκόντων των πολιτικών ηγετών ή των δημόσιων λειτουργιών. Τέλος, στην τέταρτη φάση, *της ιδεολογικής σκέψης*, ο έφηβος ενσωματώνει πληροφορίες ιδεολογικού ή πολιτικού περιεχομένου στις δικές του προϋπάρχουσες ιδέες ή σχήματα. Είναι πλέον σε θέση να χρησιμοποιεί αφηρημένους όρους και έχει κατακτήσει την έννοια της κοινωνίας και των πολιτών (Berti & Andriolo, 2001. Berti, 2005).

Οι Adelson και O'Neil (1966) και Adelson, Green και O'Neil (1969) διερεύνησαν τον τρόπο με τον οποίο οι έφηβοι ηλικίας 11 έως 18 ετών κατασκευάζουν τον κόσμο της πολιτικής δράσης και οργανώνουν την πολιτική τους φιλοσοφία, μελετώντας την ανάπτυξη βασικών πολιτικών εννοιών, όπως η κοινότητα, ο νόμος και τα ατομικά δικαιώματα. Διαπίστωσαν ότι οι έφηβοι προχωρούν από την απτή και συγκεκριμένη σκέψη, η οποία είναι χαρακτηριστική των προηγούμενων ετών, σε ένα αφηρημένο επίπεδο σκέψης, από μια εγωκεντρική άποψη σε μια κοινωνιο-κεντρική προοπτική. Η σημαντική αυτή αλλαγή είναι συνεπής με τα ευρήματα του Connell (1971) και έχει παρατηρηθεί και από άλλους ερευνητές, όπως τους Rest, Narvaez, Thoma και Bebeau (2000), τους Colby και Kohlberg (1987) και τους Gibbs, Basingger και Fuller (1992).

Το ίδιο φαινόμενο καταγράφηκε και από τον Stradling (1977), ο οποίος επανέλαβε την έρευ-

να του Adelson και των συνεργατών του σε ένα μεγάλο αριθμό εφήβων στην Αγγλία. Ο Stradling μελέτησε το επίπεδο της πολιτικής ενημερότητας 4.000 μαθητών και μαθητριών ηλικίας 15 έως 16 ετών και προσπάθησε να συλλέξει δεδομένα όχι μόνο για το επίπεδο της πολιτικής τους γνώσης, αλλά και για τους τρόπους πρόσληψης των πολιτικών φαινομένων από μέρους των συμμετεχόντων. Παρατήρησε ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων μπορούσε να αναγνωρίσει μόνο τους αρχηγούς των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, ενώ η γνώση τους γύρω από άλλα πολιτικά πρόσωπα ήταν περιορισμένη.

Ο Moore (1989), υιοθετώντας ένα διαχρονικό πειραματικό σχέδιο, διερεύνησε την πολιτική μάθηση στα παιδιά και ειδικότερα το τι γνωρίζουν γύρω από τα πολιτικά φαινόμενα και το πότε το μαθαίνουν. Ο ερευνητής κατάρτισε ένα μοντέλο ανάπτυξης της πολιτικής μάθησης, το οποίο αποτελείται από τρία επίπεδα το *προ-πολιτικό*, το *ημι-πολιτικό* και το *πολιτικό επίπεδο* και έξι στάδια. Η ερμηνεία του Moore (1989) επικεντρώνεται στο ότι οι αναδυόμενες γνωστικές ικανότητες επιτρέπουν στα άτομα να παρακολουθούν και να μαθαίνουν μέσα από την εμπειρία των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.

Οι τρόποι κατανόησης και ερμηνείας των πολιτικών θεσμών και φαινομένων από τα παιδιά έχουν επίσης αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από τον Furth (1980) σε μια μεγάλη έρευνα καταγραφής των απόψεων των παιδιών για τον κόσμο των ενηλίκων, από τη Stevens (1982), την Berti (1988, 1994), τις Berti και Andriolo (2001), τις Berti και Benesso (1998), τις Berti και Bombi (1988), τον Cullingford (1991) κ.ά. (για μια εκτενέστερη παρουσίαση σχετικών ερευνών βλ. Φωτακοπούλου, 2009). Τα δεδομένα των ερευνών αυτών έδειξαν ότι πριν από την εφηβεία τα παιδιά επικεντρώνονται σε καταστάσεις που γίνονται άμεσα αντιληπτές, ίσως λόγω των γνωστικών περιορισμών του σταδίου της γνωστικής τους ανάπτυξης. Κατά τη διάρκεια της εφηβείας, η μετάβαση στο στάδιο της τυπικής λογικής σκέψης επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας των πολιτικών θεσμών, καθώς και της ιδεολογίας που υιοθετούν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Πίνακας 1
Η σύνθεση του δείγματος της έρευνας ανά βαθμίδα, ομάδα ηλικίας, τάξη και φύλο

Βαθμίδα Ομάδα	Δημοτικό 10-12				Γυμνάσιο 12-15			Λύκειο 15-18	
	Ε΄	ΣΤ΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Σύνολο
Κορίτσια	16	13	29	28	22	38	35	16	197
Αγόρια	13	10	27	26	27	19	29	16	167
Σύνολο	29	23	56	54	49	57	64	32	364

2. Μέθοδος

Συμμετέχοντες/ουσες

Προκειμένου να μελετηθεί η σύνδεση μεταξύ του τρόπου προσέγγισης και ερμηνείας των πολιτικών εννοιών και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής κρίσης, εξετάστηκαν 364 μαθητές και μαθήτριες ηλικίας 10 έως 18 ετών, που κατανέμονται στις ακόλουθες ομάδες ηλικίας: 10-12, 12-15 και 15-18 ετών. Κριτήριο για τη διαμόρφωση των ομάδων ηλικίας αποτελούσαν η τάξη στην οποία φοιτούσαν οι μαθητές/τριες και, κατ' επέκταση, και η ηλικία τους, εφόσον οι τάξεις αντιστοιχούν σε ηλικίες με διαφορά από 6 έως 9 μήνες. Συγκεκριμένα, στην πρώτη ομάδα ηλικίας αντιστοιχούν μαθητές/τριες της Ε΄ και της ΣΤ΄ Δημοτικού, στη δεύτερη ομάδα ηλικίας μαθητές/τριες των τριών τάξεων του γυμνασίου, και στην τελευταία ομάδα μαθητές/τριες των τριών τάξεων του λυκείου. Αναφορικά με το φύλο, τα δύο φύλα αντιπροσωπεύονταν κατά προσέγγιση εξίσου στις επιμέρους ομάδες του δείγματος (54,12% κορίτσια και 45,88% αγόρια). Ο Πίνακας 1 απεικονίζει τη σύνθεση του δείγματος ανά εκπαιδευτική βαθμίδα, ομάδα ηλικίας, τάξη και φύλο⁸. Οι μαθητές/τριες που συμμετείχαν προέρχονταν από σχολεία του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης (ανατολικός, κεντρικός, δυτικός τομέας), κα-

θώς και ημιαστικών και αγροτικών περιοχών του νομού Θεσσαλονίκης.

Σχεδιασμός της έρευνας

Επιπρόσθετα, το δείγμα της έρευνας διαχωρίζεται ανά πειραματική συνθήκη σε δύο ομάδες: εκείνη στην οποία τα έργα διερεύνησης της πολιτικής σκέψης δόθηκαν σε γραπτή μορφή και απαντήθηκαν προφορικά στο πλαίσιο ομάδων εστίασης (112 άτομα), και εκείνη στην οποία τα έργα δόθηκαν και απαντήθηκαν σε γραπτή μορφή στις σχολικές τάξεις (252 άτομα). Σημειωτέον ότι στο δημοτικό σχολείο οι μετασχηματισμοί της πολιτικής σκέψης διερευνήθηκαν μόνο σε επίπεδο ομάδων εστίασης. Η μέθοδος αυτή συλλογής των δεδομένων από τις ομάδες παιδιών ηλικίας 10 έως 12 ετών προκρίθηκε λόγω του ότι δεν θα ήταν δυνατόν τα παιδιά να μελετήσουν και να επεξεργαστούν σε γραπτή μορφή τα πολιτικά διλήμματα, χωρίς την καθοδήγηση και την κινητοποίηση ενός ενηλίκου. Οι μαθητές και οι μαθήτριες του γυμνασίου και του λυκείου εξετάστηκαν κατά κύριο λόγο γραπτώς, παρότι δεδομένα συνελέγησαν και σε επίπεδο ομάδων εστίασης, καθώς θεωρήθηκε ότι η μια μέθοδος δρα εμπλουτιστικά της άλλης. Η ομάδα εστίασης ως ερευνητική στρατηγική καθιστά δυνατή μια πιο ολοκλη-

8. Οι πίνακες οι οποίοι παρατίθενται στο παρόν άρθρο αποτελούν προσαρμογή πινάκων από την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Φωτακοπούλου (2009).

ρωμένη και εμβριθή προσέγγιση ενός θέματος, δεν επιτρέπει όμως τη γενίκευση (Krueger, 1998).

Ειδικότερα, συγκροτήθηκαν δεκαπέντε ομάδες εστίασης, αποτελούμενες από 6 έως 9 μαθητές/τριες της ίδιας τάξης συνολικά συνελέγησαν δεδομένα στο πλαίσιο των ομάδων από 52 μαθητές/τριες 10 έως 12 ετών, 28 μαθητές/τριες 12 έως 15 ετών και 32 μαθητές/τριες 15 έως 18 ετών, ενώ το υπόλοιπο δείγμα της έρευνας συμμετείχε στη γραπτή συνθήκη.

Έργα

Προκειμένου να μελετηθεί η σύνδεση μεταξύ κοινωνικο-ηθικής και πολιτικής σκέψης στους μαθητές και τις μαθήτριες που συμμετείχαν στην έρευνα δόθηκαν πολιτικά και κοινωνικο-ηθικά διλήμματα. Στο Παράρτημα παρατίθενται τα πολιτικά διλήμματα τα οποία παρουσιάστηκαν στους/στις συμμετέχοντες/ουσες. Συνολικά δόθηκαν, τόσο στη σχολική τους τάξη όσο και στις ομάδες εστίασης, τρία πολιτικά διλήμματα και ένα ηθικό δίλημμα, τα οποία συνοδεύονταν από ερωτήματα και διαφοροποιούνταν στις διάφορες ομάδες ηλικίας.

Στην παρούσα έρευνα, για τη μελέτη της εξέλιξης της πολιτικής σκέψης προκρίθηκε η χρήση υποθετικών διλημάτων με τη μορφή ιστοριών και όχι ερωτημάτων, τα οποία ανακύπτουν μέσα από την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα. Οι Adelson και O'Neil (1966) είχαν υιοθετήσει την ερευνητική αυτή τεχνική βασισμένοι στην υπόθεση ότι η χρήση υποθετικών διλημάτων εμποδίζει τα παιδιά να προσηλωθούν σε συγκεκριμένα γεγονότα και απόψεις και απελευθερώνει την σκέψη τους. Τα πολιτικά διλήμματα έχουν κατασκευαστεί από τον Oser (προσωπική επικοινωνία) και έχουν χρησιμοποιηθεί σε παρόμοιες έρευνες οι οποίες βρίσκονται σε εξέλιξη (Oser, υπό έκδοση). Κοινό στοιχείο επίσης των έργων που επιλέχθηκαν για τη μελέτη της ηθικής κρίσης και στις τρεις ομάδες ηλικίας αποτέλεσε η διαδικασία παραγωγής επιχειρημάτων/ηθικών κρίσεων εκ μέρους των συμμετεχόντων και των συμμετεχουσών.

Στους μαθητές και στις μαθήτριες ηλικίας 10 έως 12 ετών δόθηκαν τα διλήμματα: «*Η ιστορία ενός νησιού*», «*Κατανομή αγαθών*» και «*Ιδιωτική Ιδιοκτησία και Κοινωνφέλεια*», ενώ στις ομάδες 12

έως 15 και 15 έως 18 ετών τα διλήμματα: «*Το δίλημμα του Δημάρχου*», «*Εδαφική διαμάχη*» και «*Η ιστορία των δύο χωρών*». Το πρώτο δίλημμα, το οποίο αποτελεί τροποποιημένη εκδοχή της ιστορίας του νησιού του Adelson και των συνεργατών του (1969), αφορά τη συγκρότηση μιας νέας κοινότητας ως απαρχής της κοινωνικής οργάνωσης. Το δεύτερο πολιτικό δίλημμα αποτελεί συνέχεια της «*Ιστορίας του νησιού*» και διαπραγματεύεται τις σχέσεις των ανθρώπων ως μελών του κοινωνικού συνόλου. Το τρίτο πολιτικό δίλημμα διερευνά τις στάσεις των συμμετεχόντων/ουσών απέναντι στο κράτος ως οργανωμένη πολιτική οντότητα.

Όσον αφορά τα διλήμματα τα οποία δόθηκαν στις ομάδες ηλικίας των 12 έως 15 και 15 έως 18 ετών, το πρώτο, «*Το δίλημμα του Δημάρχου*», διερευνά τις θέσεις των μαθητών και μαθητριών γύρω από την κρατική παρέμβαση και τη σύγκρουση μεταξύ της πολιτικής ελευθερίας και των πολιτικών περιορισμών. Το δεύτερο δίλημμα, η «*Εδαφική διαμάχη*», αναφέρεται στη *συνύπαρξη εποίκων και ντόπιων κατοίκων*. Το τρίτο δίλημμα, η «*Ιστορία των δύο χωρών*», διερευνά τις αντιλήψεις αλλά και τις ερμηνείες των μαθητών γύρω από τον πόλεμο, την ειρήνη και την ελευθερία.

Η διακρίβωση του εξελικτικού σταδίου κοινωνικο-ηθικής κρίσης των υποκειμένων ηλικίας 10 έως 12 ετών μελετήθηκε με το δίλημμα της τήρησης της υπόσχεσης, το οποίο αποτελεί αναθεωρημένη εκδοχή του «*δίληματος της Judy*» (Δίλημμα II) του Kohlberg (Colby & Kohlberg, 1987), ενώ στις ομάδες του γυμνασίου και του λυκείου δόθηκε το δίλημμα του Heinz, ένα από τα γνωστότερα ηθικά διλήμματα που χρησιμοποίησε ο Kohlberg, το οποίο αναφέρεται στη σύγκρουση ανάμεσα στην ηθική νόρμα της ανθρωπίνης ζωής και εκείνης του νόμου.

Έργο των μαθητών και των μαθητριών όλων των ομάδων ηλικίας δεν ήταν τόσο η εξεύρεση ηθικά αποδεκτής λύσης, όσο η αιτιολόγησή της τα επιχειρήματά τους στα έντεκα ερωτήματα των διλημάτων επέτρεπαν τον προσδιορισμό του επικρατούντος σταδίου της κοινωνικο-ηθικής τους κρίσης, σύμφωνα με τις πρόνοιες του μοντέλου του Kohlberg και τις οδηγίες του Εγχειρι-

δίου Βαθμολόγησης της Συνέντευξης της Ηθικής Κρίσης (Colby & Kohlberg, 1987). Το στάδιο ανάπτυξης της κοινωνικο-ηθικής κρίσης προσδιορίζονται με βάση την προοπτική που υιοθετούν οι μαθητές και οι μαθήτριες, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο προσλάμβαναν τις συσχετίσεις ανάμεσα στα άτομα και τους κανόνες ή τις κοινωνικές νόρμες, καθώς και με βάση τις προσδοκίες τους από τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας.

Διαδικασία

Η ερευνητική διαδικασία έλαβε χώρα, όπως προαναφέρθηκε, τόσο στο πλαίσιο των ομάδων εστίασης όσο και στο πλαίσιο της σχολικής τάξης. Στις ομάδες εστίασης, τα πολιτικά διλήμματα δόθηκαν γραπτώς και απαντήθηκαν προφορικά, ενώ στις σχολικές τάξεις δόθηκαν σε γραπτή μορφή και οι αποκρίσεις των μαθητών και των μαθητριών στα ερωτήματα ανοικτού τύπου, που συνόδευαν τα διλήμματα, ήταν επίσης γραπτές. Τα έργα τα οποία μελετούσαν την ανάπτυξη της κοινωνικο-ηθικής κρίσης απαντήθηκαν από όλους τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες γραπτώς, ανεξάρτητα από τη συνθήκη εξέτασης (ομάδες εστίασης ή σχολική τάξη). Οι μαθητές και οι μαθήτριες απασχολήθηκαν για τρεις διδακτικές ώρες στη διάρκεια του ωρολόγιου προγράμματός τους, χρόνος ο οποίος θεωρείται επαρκής για την επεξεργασία των έργων.

Αναλύσεις

Ο τρόπος με τον οποίο σχεδιάστηκε, οργανώθηκε και υλοποιήθηκε η έρευνα επέβαλε αρχικά την εφαρμογή ποιοτικής ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων και στη συνέχεια την ποσοτικοποίησή τους για περαιτέρω στατιστική επεξεργασία. Η επεξεργασία και η ανάλυση των απαντήσεων των μαθητών και των μαθητριών στα πολιτικά διλήμματα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση ποιοτικής μεθόδου ανάλυσης. Ειδικότερα, η διαδικασία η οποία υιοθετήθηκε άντλησε στοιχεία τόσο από την επαγωγική ανάλυση (Patton, 1990) όσο και από την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (Mayring, 1993. Μπονίδης, 2004). Η επαγωγική ανάλυση συνίσταται στην ανακάλυψη των σημαντικών κατηγοριών, διαστάσεων και ενδοσυσχε-

τίσεων, σημείο εκκίνησης της οποίας είναι η εξερεύνηση παρά ο έλεγχος υποθέσεων. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου συνιστά ένα σύνθετο μεθοδολογικό εργαλείο για την ανάλυση ποιοτικού υλικού βάσει σαφών ερμηνευτικών κανόνων. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η «συγκεφαλαίωση», μέσω της οποίας εφαρμόστηκε μια αφαιρετική διαδικασία για τη μείωση του ερευνώμενου υλικού (Μπονίδης, 2004).

Η μελέτη των πιθανών συνδέσεων της κοινωνικο-ηθικής κρίσης με την εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης των πολιτικών εννοιών έγινε με τη χρήση του ελέγχου της ανεξαρτησίας ποιοτικών μεταβλητών, τη δοκιμασία χ^2 , που πραγματοποιήθηκε ξεχωριστά για κάθε ομάδα ηλικίας. Η σημαντικότητα εξετάστηκε με τη μέθοδο της προσομοίωσης Monte Carlo. Υπολογίστηκε δηλαδή το ακριβές επίπεδο σημαντικότητας, καθώς θεωρείται αξιόπιστο συγκριτικά με το ασυμπτωτικό επίπεδο σημαντικότητας (Κισσόγλου, υπό έκδοση).

Στις περιπτώσεις στις οποίες βρέθηκε στατιστικά σημαντική σύνδεση μεταξύ του τρόπου κατανόησης μιας πολιτικής έννοιας και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής κρίσης ελέγχθηκαν τα Προσαρμοσμένα Τυποποιημένα Υπόλοιπα (ΠΤΥ), τα οποία υπολογίζονται με βάση τη διαφορά μεταξύ αναμενόμενων και θεωρητικών συχνοτήτων των πινάκων συνάφειας των διασταυρούμενων μεταβλητών. Τα ΠΤΥ με τιμή υψηλότερη από την κρίσιμη τιμή της κατανομής z (η οποία ισούται με 1,96 για επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=0,05$ και δίπλευρο έλεγχο) αντανακλούν την ύπαρξη μιας ισχυρότερης σύνδεσης μεταξύ των δύο διασταυρούμενων κατηγοριών των μεταβλητών (Κισσόγλου, υπό έκδοση. Sheskin, 2004).

3. Αποτελέσματα

Πολιτικές έννοιες

Οι έννοιες της εξουσίας, της κυβέρνησης, του νόμου, της σύγκρουσης μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου συμφέροντος, και της επίλυσης των συγκρούσεων αποτέλεσαν αντικείμενο επεξεργασίας στο πλαίσιο των πολιτικών διλημάτων από

Πίνακας 2

Εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης της έννοιας της εξουσίας σε όλες τις ομάδες ηλικίας

		Ομάδες ηλικίας			Σύνολο
		10 -12 ετών	12 -15 ετών	15 -18 ετών	
Άσκηση προσωπικής δύναμης	Συχνότητα ΠΤΥ	2	0	0	2
		2,3	-1,9	-1,8	
Αναγνώριση κινδύνων απολυταρχικής εξουσίας	Συχνότητα ΠΤΥ	34	1	0	35
		12,0	-7,6	-7,6	
Συμμόρφωση στην εξουσία	Συχνότητα ΠΤΥ	0	61	42	103
		-3,8	4,5	0,5	
Άντληση εξουσίας από πολίτες	Συχνότητα ΠΤΥ	1	94	93	188
		-5,9	3,4	4,0	
Δημοκρατική άσκηση εξουσίας	Συχνότητα ΠΤΥ	0	3	17	20
		-1,5	-2,4	4,3	
Σύνολο		37	159	152	391

τους μαθητές και τις μαθήτριες όλων των ομάδων ηλικίας. Μελετήθηκαν οι προφορικές⁹ και γραπτές απαντήσεις των μαθητών που συμμετείχαν και στις δύο ερευνητικές συνθήκες (ομάδες εστίασης και σχολικές τάξεις) όλων των ηλικιών και αναζητήθηκαν μέσα από κοινά θέματα, μοτίβα και κατηγορίες κατά μήκος διαφορετικών απαντήσεων, που προέρχονταν από διαφορετικά άτομα διαφορετικών ηλικιών, οι διαφορετικοί τρόποι πρόσληψης των εννοιών αυτών. Οι διαφοροποιημένοι αυτοί τρόποι κατανόησης συγκρότησαν τις διαφορετικές κατηγορίες, ενιαίες ωστόσο για όλες τις ομάδες ηλικίας, οι οποίες με τη σειρά τους στοιχειοθέτησαν τις διαφορετικές φάσεις κατανόησης των κοινών, υπό την έννοια ότι μελετήθηκαν σ' όλο το ηλικιακό φάσμα, και συνθετικών, λόγω του ότι αντλήθηκαν από απαντήσεις σε περισσότερα του ενός ερωτήματα, εννοιών. Οι κυρίαρχες πολιτικές έννοιες και τα διαφορετικά επίπεδα κατανόησής τους που αναδύθηκαν μέσα από τις απα-

ντήσεις των μαθητών/τριών όλων των ομάδων παρατίθενται στη συνέχεια.

Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι πριν από τη μελέτη της συνάφειας μεταξύ της κατανόησης των πολιτικών εννοιών και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης των μαθητών/τριων μελετήθηκε η εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης των εννοιών αυτών. Διασταυρώθηκαν κατ' αρχάς τα διαφορετικά επίπεδα κατανόησης των πολιτικών εννοιών με τις διαφορετικές ομάδες ηλικίας, πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ο ακριβής έλεγχος της ανεξαρτησίας χ^2 και προσδιορίστηκε ο βαθμός της σύνδεσης μεταξύ τους με τον υπολογισμό του δείκτη Cramer. Στις περιπτώσεις¹⁰ στις οποίες παρατηρήθηκε εξάρτηση ανάμεσα στους διαφοροποιημένους τρόπους κατανόησης των πολιτικών εννοιών και τις διαφορετικές ομάδες ηλικίας, διερευνήθηκαν οι επιμέρους συνδέσεις. Ελέγχθηκαν δηλαδή για κάθε φαινόμενο του πίνακα συνάφειας οι τιμές z των ΠΤΥ

9. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι και οι προφορικές απαντήσεις των μαθητών (στο πλαίσιο των ομάδων εστίασης) καταχωρούνταν στο/στη μαθητή/τρια που την εξέφρασε.

10. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι εξάρτηση παρατηρήθηκε μεταξύ της ηλικίας και της κατανόησης όλων των πολιτικών εννοιών που διαπραγματεύεται η παρούσα εργασία.

Πίνακας 3
Εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης της έννοιας της κυβέρνησης
σε όλες τις ομάδες ηλικίας

		Ομάδες ηλικίας			Σύνολο
		10 -12 ετών	12 -15 ετών	15 -18 ετών	
Παροχή υπηρεσιών, βοήθεια προς πολίτες	Συχνότητα ΠΤΥ	19 8,6	3 -5,0	0 -5,8	44
Άσκηση εξουσίας	Συχνότητα ΠΤΥ	7 0,6	45 4,8	4 -6,2	66
Διαμόρφωση πολιτικής	Συχνότητα ΠΤΥ	7 -5,2	105 1,1	127 6,8	239
Συμμετοχή πολιτών	Συχνότητα ΠΤΥ	0 -1,7	6 -2,1	21 4,2	27
Σύνολο		33	159	152	344

οι υψηλότερες από την κρίσιμη ($> 1,96$) τιμές των ΠΤΥ (βλ. Πίνακα 2 που ακολουθεί) ήταν δηλωτικές της ύπαρξης ισχυρής σύνδεσης. Οι διαφορετικές φάσεις κατανόησης των πολιτικών εννοιών περιγράφονται στη συνέχεια (Πίνακες 2-6), ενώ παρατίθενται επίσης κάποιες αυτούσιες αντιπροσωπευτικές τοποθετήσεις και ιδέες προερχόμενες από τα παιδιά της έρευνας.

Όσον αφορά την έννοια της εξουσίας, ο ακριβής έλεγχος χ^2 αποκάλυψε την ύπαρξη εξάρτησης βρέθηκε δηλαδή εξάρτηση ανάμεσα στον τρόπο πρόσληψης της έννοιας και στις διαφορετικές ομάδες ηλικίας ($p=0,000$), και ο βαθμός της εξάρτησής τους ήταν υψηλός ($C=0,572$). Ειδικότερα, η έννοια της εξουσίας στην πιο πρώιμη φάση της κατανόησής της ταυτίζεται με την άσκηση προσωπικής δύναμης. Τα μεγαλύτερα ή τα ισχυρότερα μέλη μιας κοινότητας ασκούν την εξουσία και τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας εκφράζουν την αναντίρρητη συμμόρφωσή τους στον αρχηγό. Ο τρόπος αυτός κατανόησης της έννοιας της εξουσίας εκφράστηκε από μαθητές και μαθήτριες της ομάδας 10 έως 12 ετών (ΠΤΥ=2,3). «Ο μεγαλύτερος πρέπει να είναι πάντα ο αρχηγός, επειδή ξέρει πιο καλά τα πράγματα» (Κορίτσι, Ε' Δημοτικού).

Στην επόμενη φάση κατανόησης της έννοιας

της εξουσίας, οι μαθητές και μαθήτριες του δημοτικού αναγνωρίζουν τους κινδύνους που εγκυμονεί η εξουσία όταν συγκεντρώνεται στα χέρια ενός ατόμου ή μιας ομάδας, καθώς και την αναγκαιότητα να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων τα μέλη μιας κοινότητας. Ο τρόπος αυτός κατανόησης της εξουσίας βρέθηκε να συνδέεται σε στατιστικά σημαντικό βαθμό με την ομάδα των 10 έως 12 ετών (ΠΤΥ=12). «Λέω ότι δεν είναι σωστό, γιατί άμα αποφασίζει μόνο ένας θα είναι σαν δικτατορία, όπως είπε και η συμμαθήτριά μου, και πρέπει να εκφράζουν όλοι την άποψή τους» (Αγόρι, Ε' Δημοτικού).

Στην επόμενη φάση πραγματοποιούνται οι πρώτες αναφορές σε συλλογικά όργανα άσκησης εξουσίας. Ωστόσο η συμμόρφωση στην εξουσία θεωρείται αυτονόητη από τους μαθητές και τις μαθήτριες του γυμνασίου και του λυκείου, όπως και η εφαρμογή του νόμου και η επιτέλεση του καθήκοντος. Η ισχυρότερη σύνδεση διαπιστώθηκε με την ομάδα των 12 έως 15 ετών (ΠΤΥ=4,5). Παρόλο που δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική σύνδεση με την ομάδα των 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=0,5), ένας σημαντικός αριθμός μαθητών και μαθητριών του λυκείου υιοθετεί επίσης μια στάση συμμόρφωσης απέναντι στην εξουσία. «Εξουσία είναι η δύναμη που τους δίνει η

θέση τους και μπορούν να επιβάλλονται...» (Κορίτσι, Γ' Γυμνασίου).

Για ένα σημαντικό αριθμό συμμετεχόντων/ουσών, η εξουσία αντλείται μέσα από τους πολίτες, το εκλογικό σώμα προτάσσεται ο διάλογος μεταξύ πολιτών και κράτους, καθώς και η λήψη αποφάσεων μέσα από συναινετικές διαδικασίες. Ισχυρή σύνδεση παρατηρήθηκε μεταξύ της παραπάνω φάσης και της ομάδας 12 έως 15 ετών (ΠΤΥ=3,4), καθώς και της αντίστοιχης 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=4,0). «Οι δήμαρχοι αντλούν την ισχύ τους από τους ψηφοφόρους και αν οι ψήφοι μειώνονται, τότε οι δήμαρχοι θα αρχίσουν να χάνουν την ισχύ τους» (Αγόρι, Β' Γυμνασίου).

Το περιεχόμενο της έννοιας της εξουσίας, κατά την τελευταία φάση της κατανόησής της, ταυτίζεται με τη δημοκρατική άσκηση της εξουσίας ενέχει τη συναίνεση, την ελεύθερη έκφραση απόψεων, την ισότητα και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες της φάσης αυτής θεωρούν ότι, όταν η άσκηση της εξουσίας δεν αποτελεί έκφραση της λαϊκής βούλησης, οι πολίτες θα πρέπει να προχωρούν σε διεκδικήσεις ή ακόμη και σε σύγκρουση με την εξουσία. Η ισχυρότερη σύνδεση παρατηρήθηκε με την ομάδα των 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=4,3). «Από τη στιγμή που ο Δήμαρχος δεν εκτελεί τις υποχρεώσεις του προς τους πυροσβέστες, οι τελευταίοι πρέπει να βρουν κάποιο τρόπο να αντιδράσουν, όπως μέσω της απεργίας. Ακόμη και να έρθουν σε ρήξη με το κατεστημένο προκειμένου να βρεθεί λύση» (Αγόρι, Β' Λυκείου).

Αναφορικά με τη μελέτη της κατανόησης της έννοιας της κυβέρνησης από τις διαφορετικές ομάδες ηλικίας, παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική σύνδεση ανάμεσα στους διαφοροποιημένους τρόπους κατανόησης της κυβέρνησης και τις διαφορετικές ομάδες ηλικίας ($p=0,000$), και ο βαθμός της σύνδεσής τους ήταν υψηλός ($C=0,511$, $p=0,000$).

Στο πιο πρώιμο επίπεδο κατανόησής της, η κυβέρνηση είναι επιφορτισμένη με συγκεκριμένα καθήκοντα: να βοηθά τους πολίτες, να επιλύει τα προβλήματά τους, να κατασκευάζει δρόμους, πλατείες, παιδικές χαρές, ποδηλατόδρομους, και να επιβάλλει την τάξη και την οργάνωση. Μαθη-

τές και μαθήτριες αποκλειστικά της ομάδας 10 έως 12 ετών αντιλήφθηκαν την κυβέρνηση με αυτό τον τρόπο (ΠΤΥ=8,6). «Να κάνει τη ζωή τους καλύτερη και να δίνει λύση σε μερικά προβλήματα» (Κορίτσι, Ε' Δημοτικού).

Η διαφοροποιημένη κατανόηση η οποία παρατηρείται στην επόμενη φάση συνίσταται στην επίγνωση ότι η κυβέρνηση ασκεί εξουσία, εφαρμόζει νόμους, προστατεύει τα δικαιώματα των πολιτών και σχεδιάζει την άμυνα της χώρας από τους εχθρούς. Η ισχυρή σύνδεση της φάσης αυτής βρέθηκε με την ομάδα του γυμνασίου (ΠΤΥ=4,8).

Στην επόμενη φάση, η κατανόηση της έννοιας της κυβέρνησης εμπλουτίζεται, ο ρόλος της εστιάζεται στη διαμόρφωση της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής του κράτους. Η κυβέρνηση χαράσσει την πολιτευτική γραμμή, προχωρεί σε αποφάσεις και διαχειρίζεται τα εθνικά θέματα. Η ισχυρότερη σύνδεση παρατηρήθηκε με την ομάδα των 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=6,8). Ο τρόπος αυτός αντίληψης του ρόλου της κυβέρνησης εξέφραζε και την ομάδα των 12 έως 15 ετών (66%). Σημειωτέον, βρέθηκε μια μικρή μειοψηφία μαθητών και μαθητριών του δημοτικού, της οποίας οι απαντήσεις ενέπιπταν στη φάση που περιγράφηκε παραπάνω.

«Η κυβέρνηση διαμορφώνει την εσωτερική και την εξωτερική πολιτική της χώρας και οι πολίτες σέβονται τις αποφάσεις της» (Κορίτσι, Α' Λυκείου).

Κατά την τελευταία φάση της κατανόησής της, η κυβέρνηση εκφράζει τη λαϊκή βούληση. Δηλαδή κατά τη διακυβέρνηση του κράτους λαμβάνει υπόψη της τη γνώμη ή τη βούληση των πολιτών, ακόμη και με τη χρήση καθολικής ψηφοφορίας, όπως μέσω δημοψηφίσματος. Η φάση αυτή εκπροσωπήθηκε κυρίως από την ομάδα των 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=4,2). «Να γίνει ένα δημοψήφισμα και στις δύο χώρες... για το αν θα κατασκευαστεί το κανάλι και το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο» (Κορίτσι, Α' Λυκείου).

Το ίδιο μοτίβο αποτελεσμάτων βρέθηκε και ως προς την κατανόηση της έννοιας του νόμου παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική σύνδεση ανάμεσα στους διαφοροποιημένους τρόπους κατανόησης του νόμου και τις ομάδες ηλικίας ($p=0,000$), και ως προς το βαθμό της σύνδεσής

Πίνακας 4
Εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης της έννοιας του νόμου σε όλες τις ομάδες ηλικίας

		Ομάδες ηλικίας			Σύνολο
		10 -12 ετών	12 -15 ετών	15 -18 ετών	
Νόμοι-κανόνες, που θέτουν απαγορεύσεις	Συχνότητα ΠΤΥ	12 5,0	4 -4,7	0 -5,7	16
Νόμοι-ρυθμιστές των σχέσεων	Συχνότητα ΠΤΥ	15 2,1	54 0,8	43 -1,2	112
Νόμοι που μπορούν να παραβιάζονται όταν υπάρχει ελαφρυντικό	Συχνότητα ΠΤΥ	0 -1,7	15 1,1	14 0,9	29
Νόμοι-ανθρώπινο προϊόν	Συχνότητα ΠΤΥ	4 -1,7	56 3,6	37 -0,5	97
Νόμοι-προϊόν συναίνεσης	Συχνότητα ΠΤΥ	0 -2,9	27 -1,0	46 4,4	73
Νόμοι-έκφραση της πλειοψηφίας	Συχνότητα ΠΤΥ	0 -1,2	3 -1,8	12 3,2	15
Σύνολο		31	159	152	342

τους διαπιστώθηκε ότι ήταν υψηλός ($C=0,467$, $p=0,000$). Στο πιο πρώιμο επίπεδο της κατανόησής τους, οι νόμοι ταυτίζονται με τους κανόνες και θέτουν απαγορεύσεις πρέπει δε να τηρούνται απαρέγκλιτα επειδή η παραβίασή τους επισύρει τιμωρία. Ισχυρή βρέθηκε η σύνδεση αυτής της φάσης κατανόησης της λειτουργίας των νόμων με την ομάδα του Δημοτικού (ΠΤΥ=5). «Δεν μπορεί ο καθένας να κάνει ό,τι θέλει, υπάρχουν κανόνες, αν δεν τους τηρήσεις θα τιμωρηθείς» (Αγόρι, Ε' Δημοτικού).

Η διαφοροποίηση η οποία παρατηρείται στην επόμενη φάση ως προς την κατανόηση της λειτουργίας των νόμων έγκειται στην κατανόηση των νόμων ως ρυθμιστών της κοινωνικής ζωής και των κοινωνικών σχέσεων δεν συνιστούν απλώς κανόνες, αλλά δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τη διασφάλιση της τάξης και της αρμονίας. Παρόλο που η ισχυρότερη σύνδεση του τρόπου αυτού κατανόησης των νόμων βρέθηκε με την ομάδα των 10 έως 12 ετών (ΠΤΥ=2,1), απαντήσεις οι οποίες ενέπιπταν σε αυτή τη φάση

δόθηκαν και από μαθητές και μαθήτριες του γυμνασίου και του λυκείου. «Εγώ δε συμφωνώ μ' αυτό να μην υπάρχουνε νόμοι, γιατί χωρίς τους νόμους οι περισσότεροι θα κάνουν ό,τι θέλουν. Δε θα σέβονται το συνάνθρωπό τους...» (Αγόρι, Στ' Δημοτικού).

Σε απαντήσεις ορισμένων μαθητών και μαθητριών του γυμνασίου και του λυκείου εμφανίστηκε ένας διαφοροποιημένος τρόπος κατανόησης των νόμων, ο οποίος αφορούσε την υιοθέτηση μιας ατομικιστικής προοπτικής. Οι νόμοι μπορούν να παραβιάζονται από τους πολίτες όταν επιτρέπει το σύστημα, όταν υπάρχουν ελαφρυντικά, όταν η μη τήρησή τους δεν θα επισύρει την τιμωρία ή εξαιτίας του συστήματος απονομής δικαιοσύνης της χώρας μας. Ο τρόπος αυτός κατανόησης των νόμων δεν συνδέθηκε με κάποια ομάδα ηλικίας, αφορούσε ωστόσο το 8,5% του συνολικού δείγματος της έρευνας. «Καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Υπάρχουν δύο τρόποι, είτε ν' ακολουθείς το νόμο είτε να βρεις έναν καλό τρόπο και να μην ακολουθείς το νόμο» (Αγόρι,

Πίνακας 5
Εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης της έννοιας της σύγκρουσης δημόσιου-ιδιωτικού συμφέροντος σε όλες τις ομάδες ηλικίας

		Ομάδες ηλικίας			Σύνολο
		10 -12 ετών	12 -15 ετών	15 -18 ετών	
Μη αναγνώριση δημόσιου συμφέροντος	Συχνότητα ΠΤΥ	30 10,6	4 -6,2	0 -7,0	34
Συμμόρφωση με κυβερνητικές αποφάσεις	Συχνότητα ΠΤΥ	4 -3,6	72 3,2	60 1,2	136
Διάλογος πολιτών-κράτους	Συχνότητα ΠΤΥ	6 -4,4	83 1,5	92 4,1	181
Σύνολο		40	159	152	351

Α' Λυκείου), «*Να βρεις κάποιο παραθυράκι, όπως τόσοι άλλοι*» (Αγόρι, Β' Λυκείου).

Στην επόμενη φάση, μαθητές και μαθήτριες της ομάδας κυρίως του γυμνασίου (ΠΤΥ=3,6) αντιλαμβάνονται τους νόμους ως ανθρώπινο προϊόν, οι οποίοι μπορούν να παραβιάζονται σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν θίγονται οι αξίες, τα ήθη και τα έθιμα μιας κοινωνίας. Οι νόμοι προασπίζονται την ισότητα, τη δικαιοσύνη, την ανεξίτηρησκία, το δικαίωμα στη μόρφωση και την εργασία.

Μια σημαντική αλλαγή συντελείται στην επόμενη φάση. Εγκαταλείπεται η διαπροσωπική προοπτική απέναντι στους νόμους και υιοθετείται μια κοινωνική προοπτική. Ο νόμος τώρα συνιστά προϊόν συναίνεσης. Οι νόμοι μπορούν να παραβιάζονται όταν είναι άδικοι, υπερβολικά αυστηροί και αντιδημοκρατικοί. Η φάση αυτή συνδέθηκε με την ομάδα 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=4,4). «*Οι νόμοι που παραβιάζουν αρχές και δικαιώματα μπορούν να παραβιάζονται*» (Κορίτσι, Γ' Γυμνασίου).

Στην τελική φάση της κατανόησής τους, οι νόμοι εκφράζουν την πλειοψηφία, ψηφίστηκαν από τη Βουλή και είναι σύμφωνοι με το Σύνταγμα της χώρας. Σε περιπτώσεις όπου οι νόμοι δεν είναι δημοκρατικοί, οι πολίτες θα πρέπει να στρέφονται σε δημοκρατικές διαδικασίες αναθεώρησης. Η διαφοροποιημένη αυτή κατανόηση συνδέθηκε μόνο με την ομάδα των 15 έως 18 ετών

(ΠΤΥ=3,2). «*Από τη στιγμή που έχουν ψηφιστεί από τη Βουλή, θα πρέπει να τηρούνται γιατί εξυπηρετούν το σωστό*» (Αγόρι, Β' Λυκείου).

Σε ό,τι αφορά την έννοια της σύγκρουσης μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής δραστηριότητας, παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική σύνδεση ανάμεσα στους διαφοροποιημένους τρόπους κατανόησής της και τις ομάδες ηλικίας ($p=0,000$). Ο βαθμός της συνάφειάς τους διαπιστώθηκε ότι ήταν υψηλός ($C=0,601$, $p=0,000$).

Η πιο πρόωμη θεώρηση του δημόσιου και του ιδιωτικού εμπεριέχει την αδυναμία αναγνώρισης του δημόσιου συμφέροντος. Οι απαντήσεις των μαθητών και των μαθητριών κυρίως της ομάδας 10 έως 12 ετών (ΠΤΥ=10,6) εντάσσονταν σε αυτή την κατηγορία. «*Όχι, η κυβέρνηση δεν πρέπει να τους πάρει το χωράφι για να φτιάξει το δρόμο...*» (Αγόρι, Ε' Δημοτικού).

Η επόμενη φάση κατανόησης της σύγκρουσης δημόσιου και ιδιωτικού κυριαρχείται από την αδιαπραγμάτευτη συμμόρφωση με τις κρατικές αποφάσεις και την απρόσκοπτη εκτέλεσή τους. Η ισχυρότερη σύνδεση της φάσης αυτής παρατηρήθηκε με την ομάδα 12 έως 15 ετών (ΠΤΥ=3,2). Ένα σημαντικό ποσοστό των μαθητών και των μαθητριών της ομάδας 15 έως 18 ετών (44,1%) προσλαμβάνει επίσης τη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού με τον τρόπο που σκιαγραφήθηκε παραπάνω. «*Οι πολίτες δεν έχουν παρά να συμμορ-*

Πίνακας 6
Εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης της έννοιας της επίλυσης
των συγκρούσεων σε όλες τις ομάδες ηλικίας

		Ομάδες ηλικίας			Σύνολο
		10 -12 ετών	12 -15 ετών	15 -18 ετών	
Επίθεση	Συχνότητα ΠΤΥ	1 -0,9	12 -0,1	13 0,5	26
Ψηφοφορία, επικράτηση πλειοψηφίας	Συχνότητα ΠΤΥ	7 6,2	0 -3,2	0 -3,1	7
Διάλογος, διαπραγματεύσεις εύρεση λύσεων	Συχνότητα ΠΤΥ	21 -0,7	140 1,0	128 -0,8	289
Χρήση έννομων μέσων, προσφυγή σε διεθνείς οργανισμούς	Συχνότητα ΠΤΥ	0 -1,3	7 -0,4	11 1,7	18
Σύνολο		29	159	152	340

φώνονται στις αποφάσεις του δημάρχου τους και της κυβέρνησής τους. Δεν μπορεί να διαλυθεί η πόλη» (Κορίτσι, Γ' Γυμνασίου).

Τα χαρακτηριστικά τα οποία στοιχειοθετούν την επόμενη φάση συνίστανται στην αναγνώριση των συγκρουόμενων συμφερόντων μεταξύ κρατών και ιδιωτών, στο διάλογο πολιτών-κράτους, καθώς και στη χρήση έννομων μέσων ή στη συγκρότηση ομάδων πίεσης σε περιπτώσεις μη δικαίων κρατικών αποφάσεων. Η κατανόηση της σύγκρουσης δημόσιου και ιδιωτικού συνδέθηκε με την ομάδα ηλικίας 15 έως 18 ετών (ΠΤΥ=4,1). «Θα πρέπει να συζητήσουν, να βρουν λύσεις λόγω του ότι τα συμφέροντά τους συγκρούονται» (Αγόρι, Β' Γυμνασίου).

Οι στάσεις των μαθητών και μαθητριών απέναντι στην επίλυση των συγκρούσεων συνδέθηκαν με τις διαφορετικές ομάδες ηλικίας ($p=0,000$) σε μέτριο βαθμό ($C=0,282$, $p=0,000$). Δεν παρατηρήθηκε ωστόσο σαφής εξελικτική ακολουθία. Οι προτεινόμενες διαδικασίες επίλυσής τους συνδέονται με κάποιες ομάδες ηλικίας, χωρίς ωστόσο οι συνδέσεις αυτές να είναι πάντοτε στατιστικά σημαντικές.

Η επιλογή της σύγκρουσης ή της επίθεσης

ως ενδεδειγμένου τρόπου επίλυσης μιας διαφωνίας πιθανώς να μη σηματοδοτεί μια διακριτή φάση κατανόησης των συγκρούσεων, παρ' όλα αυτά εκπροσωπείται από ένα ποσοστό των συμμετεχόντων στην έρευνα (7,6%), οι οποίοι προέρχονταν κατά κύριο λόγο από την ομάδα ηλικίας 12 έως 15 ετών (7,5% των μαθητών και μαθητριών του γυμνασίου), καθώς και από την ομάδα ηλικίας των 15 έως 18 ετών (8,6% των μαθητών και μαθητριών του λυκείου). «Θα ήταν λογικό να επιτεθεί η χώρα Β στη χώρα Α, αφού δεν τους αφήνουν να πιουν νερό» (Αγόρι, Α' Γυμνασίου).

Ένας από τους τρόπους επίλυσης μιας διαφωνίας ή διαμάχης, ο οποίος εμφανίστηκε σε μικρότερες ηλικίες, ήταν η ψηφοφορία, και κατ' επέκταση η επικράτηση της πλειοψηφίας. Πρόκειται για μια μέθοδο η οποία συνδέθηκε με την ομάδα των παιδιών 10 έως 12 ετών (ΠΤΥ=6,2). «Να ψηφίσουνε για να αποφασίσουν» (Κορίτσι, Ε' Δημοτικού).

Ο διάλογος και οι διαπραγματεύσεις, η εύρεση συμβιβαστικών λύσεων ή η διαμεσολάβηση πολιτικών προσώπων συνιστούν μια ευρείας αποδοχής προσέγγιση της επίλυσης μιας σύγκρουσης για όλες τις ομάδες ηλικίας (85% του συνο-

Πίνακας 7
Κατανομή των μαθητών/τριών της ομάδας 10 έως 12 ετών στα στάδια
της κοινωνικο-ηθικής σκέψης

	1ο στάδιο	2ο στάδιο	3ο στάδιο	Σύνολο
Ε' Δημοτικού	1	26	2	29
Στ' Δημοτικού	0	17	6	23
Σύνολο	1	43	8	52

Πίνακας 8
Κατανομή των μαθητών/τριών των ομάδων 12 έως 15 ετών και 15 έως 18 στα στάδια
της κοινωνικο-ηθικής σκέψης

	1ο στάδιο	2ο στάδιο	3ο στάδιο	Σύνολο
Α' Γυμνασίου	12	35	9	56
Β' Γυμνασίου	11	25	18	54
Γ' Γυμνασίου	9	34	6	49
Α' Λυκείου	2	44	10	56
Β' Λυκείου	2	29	33	64
Γ' Λυκείου	1	18	13	32
Σύνολο	37	185	89	11

λικού δείγματος). Οι μέθοδοι αυτές επίλυσης των συγκρούσεων φάνηκε να εκφράζουν τόσο την ομάδα των 12 έως 15 ετών όσο και την ομάδα των 15 έως 18 ετών. «*Να συζητήσουν και να πουν ποιο είναι το καλύτερο*» (Αγόρι, ΣΤ' Δημοτικού), «*Μόνο μέσω του διαλόγου λύνονται οι διαφωνίες ή οι αντιπαραθέσεις*» (Κορίτσι, Β' Λυκείου).

Η πιο ώριμη προσέγγιση, όπως εκφράστηκε κατά κύριο λόγο από την ομάδα του λυκείου, περιλάμβανε τη χρήση έννομων μέσων, την προσφυγή σε διεθνείς οργανισμούς και σε ανώτατα δικαστήρια. Η συγκεκριμένη θεώρηση της σύγκρουσης δεν αναφέρθηκε καθόλου από τους μαθητές και τις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου. «*Θα έπρεπε να απευθυνθεί στον ΟΗΕ, για ειρήνη και διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*» (Κορίτσι, Β' Λυκείου), «*Εγώ πιστεύω ότι πρέπει να πάνε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο*» (Αγόρι, Β' Γυμνασίου).

Τα αποτελέσματα της μελέτης της κοινωνικο-ηθικής κρίσης των μαθητών και των μαθητριών που συμμετείχαν στην έρευνα παρατίθενται σύμφωνα με τα έργα τα οποία δόθηκαν στις διαφορετικές ομάδες ηλικίας. Οι απαντήσεις των μαθητών/τριών της ομάδας ηλικίας 10 έως 12 ετών στα έντεκα ερωτήματα τα οποία συνόδευαν το δίλημμα της υπόσχεσης οδήγησαν στον προσδιορισμό του κρατούντος σταδίου της κοινωνικο-ηθικής τους κρίσης σύμφωνα με το μοντέλο του Kohlberg (Colby & Kohlberg, 1987). Ο Πίνακας 7 απεικονίζει την κατανομή των μαθητών και των μαθητριών της ομάδας ηλικίας 10 έως 12 ετών στα επιμέρους στάδια της κοινωνικο-ηθικής σκέψης. Η πλειονότητα των μαθητών της ομάδας αυτής εντάσσεται στο στάδιο 2, ενώ σημείο κορύφωσης των ηθικών ιδεών αυτής της ομάδας ηλικίας αποτελεί το στάδιο 3, το οποίο κατακτά μόνο μια μειοψηφία μαθητών και μαθητριών κυρίως της ΣΤ' Δημοτικού.

Πίνακας 9
Σύνδεση κοινών πολιτικών εννοιών και ηθικής ανάπτυξης σε όλες τις ομάδες ηλικίας
(ακριβής έλεγχος ανεξαρτησίας χ^2)

Πολιτικές έννοιες	Ηθική ανάπτυξη		
	10 -12 ετών	12-15 ετών	15-18 ετών
εξουσία	0,184	0,263	0,030*
κυβέρνηση	1,000	0,029*	0,168
νόμος	0,924	0,008*	0,088
σύγκρουση δημόσιου-ιδιωτικού	0,198	0,119	0,743
επίλυση συγκρούσεων	0,342	0,539	0,390

* Οι αστερίσκοι δηλώνουν τη στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 0,05 ($p < 0,05$)

Η κοινωνικο-ηθική κρίση και οι αιτιολογήσεις των μαθητών και των μαθητριών του γυμνασίου και του λυκείου πάνω στο δίλημμα του Heinz επέτρεψαν τον καθορισμό του κοινωνικο-ηθικού τους σταδίου σύμφωνα με το μοντέλο του Kohlberg. Στον Πίνακα 8, όπου απεικονίζεται η κατανομή των μαθητών και των μαθητριών του γυμνασίου και του λυκείου στα επιμέρους στάδια της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης, μπορεί κανείς να παρατηρήσει τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ατόμων στο στάδιο 3. Στην ομάδα 12 έως 15 ετών, το σημείο κορύφωσης του ηθικού διαλογισμού μετατοπίστηκε στο στάδιο 4, ενώ δεν έχουν εκλείψει απόλυτα οι ηθικές κρίσεις του σταδίου 2. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, μειώθηκαν κατακόρυφα οι κρίσεις του προσυμβατικού επιπέδου από μαθητές και μαθήτριες του λυκείου, ενώ παρατηρείται μια μετατόπισή τους προς το στάδιο 4 της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της διερεύνησης της συνάφειας μεταξύ του εξελικτικού προτύπου κατανόησης των πολιτικών εννοιών και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής σκέψης των μαθητών και μαθητριών.

Όπως προκύπτει και από τον Πίνακα 9, όπου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του ακριβούς ελέγχου της ανεξαρτησίας χ^2 μεταξύ του προτύπου κατανόησης των πολιτικών εννοιών και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής σκέψης σε κάθε

ομάδα ηλικίας, βρέθηκαν κάποιες στατιστικά σημαντικές συνδέσεις, οι οποίες αφορούσαν την κατανόηση της κυβέρνησης ($p=0,029$) και του νόμου ($p=0,008$) στην ομάδα 12 έως 15 ετών, και της εξουσίας ($p=0,030$) στην ομάδα 15 έως 18 ετών. Σημειωτέον, δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές συνδέσεις στην ομάδα του δημοτικού σχολείου.

Ειδικότερα, στην ομάδα 12 έως 15 ετών παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική σύζευξη ανάμεσα στην πρόσληψη της κυβέρνησης, ως του συλλογικού οργάνου άσκησης της εξουσίας που διαμορφώνει την πολιτική μιας χώρας και προχωρεί στην υλοποίηση των σχεδίων της, και στο στάδιο 4 της κοινωνικο-ηθικής σκέψης (ΠΤΥ= 2,2). Στην ίδια ομάδα ηλικίας παρατηρήθηκε επίσης στατιστικά σημαντική σύνδεση μεταξύ της αντίληψης του νόμου ως ρυθμιστή των κοινωνικών σχέσεων και του σταδίου 2 της κοινωνικο-ηθικής κρίσης (ΠΤΥ=3,4), όπως και μεταξύ της πρόσληψης του νόμου ως προϊόντος συναίνεσης και του σταδίου 4 της κοινωνικο-ηθικής κρίσης (ΠΤΥ= 2,0). Ο βαθμός της εξάρτησης μεταξύ του προτύπου κατανόησης του νόμου και της ηθικής σκέψης ήταν οριακά μέτριος ($C=0,212$, $p=0,029$).

Όσον αφορά την ομάδα 15 έως 18 ετών, στατιστικά σημαντική σύνδεση παρατηρήθηκε μεταξύ της αυτονόητης συμμόρφωσης στην εξουσία και του σταδίου 2 της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυ-

ξης (ΠΤΥ=3,0), όπως και μεταξύ της αντίληψης της εξουσίας ως δύναμης που αντλείται από το λαό και του σταδίου 4 (ΠΤΥ=2,0). Η σύνδεση ήταν μέτριου βαθμού ($C=0,245$, $p=0,012$).

4. Συζήτηση

Στην ενότητα των αποτελεσμάτων σκιαγραφήθηκε η εξελικτική διαφοροποίηση της κατανόησης των πολιτικών εννοιών που μελετήθηκαν κατά μήκος όλων των ομάδων ηλικίας και εντοπίστηκαν αλλαγές οι οποίες συντελούνται στη δομή της σκέψης των μαθητών και μαθητριών σχολικής και εφηβικής ηλικίας. Όπως διαφάνηκε από τα αποτελέσματα, η προσέγγιση των πολιτικών εννοιών και φαινομένων ξεκινά από μοτίβα σκέψης άμεσα συνδεδεμένα με συγκεκριμένες συνθήκες ή πρόσωπα, τα οποία στη συνέχεια υπερκεράζονται από πιο αφαιρετικά ή κοινωνικο-κεντρικά επίπεδα σκέψης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι διαφορετικές φάσεις από τις οποίες διέρχεται η εξέλιξη της κατανόησης των αλληλοσυνδεδεμένων εννοιών της εξουσίας, της κυβέρνησης, του νόμου, της σύγκρουσης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού συμφέροντος, και της επίλυσης των συγκρούσεων δεν συγκροτούν στάδια με αυστηρή εννοιολογική και χρονολογική διάσταση.

Επιβεβαιώθηκε μερικώς η ερευνητική υπόθεση ότι ο τρόπος κατανόησης των πολιτικών εννοιών και φαινομένων επηρεάζεται από το στάδιο της κοινωνικο-ηθικής κρίσης. Σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, στην ομάδα ηλικίας του δημοτικού παρατηρήθηκε πλήρης ανεξαρτησία μεταξύ των δύο διαδικασιών, ενώ διαπιστώθηκε αλληλεξάρτηση στις ομάδες του γυμνασίου και του λυκείου. Η απουσία αλληλεξάρτησης σε παιδιά σχολικής ηλικίας αποτελεί ένα συνεπές εύρημα και στη διεθνή βιβλιογραφία. Στην παρούσα έρευνα θα μπορούσε να αποδοθεί επίσης στο έργο το οποίο δόθηκε στην ομάδα 10 έως 12 ετών, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο δόθηκε. Το δίλημμα της υπόσχεσης του Kohlberg, το οποίο δόθηκε σε γραπτή μορφή και στο δημοτικό σχολείο, ενδεχομένως να παρουσίαζε δυσκολία για τους μαθητές και τις μαθή-

τριες της εξελικτικής αυτής φάσης, με αποτέλεσμα να συσκοτίζει την εμβέλεια της κοινωνικο-ηθικής τους σκέψης.

Στην ομάδα 12 έως 15 ετών, η σύνδεση η οποία παρατηρήθηκε μεταξύ της αναντίρρησης εφαρμογής των κρατικών αποφάσεων και του σταδίου 2 της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης, όπως επίσης μεταξύ της πρόσληψης των νόμων ως ρυθμιστών των κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων, οι οποίοι αποτρέπουν την επικράτηση της κοινωνικής α-ταξίας, και επίσης του σταδίου 2 της κοινωνικο-ηθικής ανάπτυξης, ερμηνεύεται με βάση τα γνωρίσματα της κοινωνικο-ηθικής σκέψης του σταδίου αυτού. Το άτομο του προσυμβατικού επιπέδου συμμορφώνεται με τους κανόνες το κάνει ωστόσο επειδή κάτι τέτοιο σχετίζεται με την εξυπηρέτηση των ατομικών αναγκών ή συμφερόντων του, αλλά και γιατί απουσιάζει η κοινωνική προοπτική της ομάδας ή του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου (Gielen, 1991).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αντίληψη των νόμων ως ρυθμιστών των κοινωνικών σχέσεων από άτομα του σταδίου 2 εμπίπτει στα χαμηλότερα στάδια στην εξελικτική ακολουθία της κατανόησης της έννοιας των νόμων. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο αν τα άτομα των οποίων οι κοινωνικο-ηθικές κρίσεις ενέπιπταν στο στάδιο 2 στο μοντέλο του Kohlberg συντάσσονταν με το σύστημα ή υπερασπιζόνταν την επιβολή του νόμου και την αποφυγή της διάλυσης του κοινωνικού συστήματος υπό το πρίσμα μιας ατομικιστικής προοπτικής. Παράλληλα, τα άτομα του σταδίου 2 προσλάμβαναν την κυβέρνηση ως τον αποκλειστικό φορέα διαμόρφωσης της πολιτικής, εκφράζοντας την αυτονόητη συμμόρφωσή τους σ' αυτήν. Παρατηρούμε συνεπώς μια αντιστοιχία μεταξύ της κοινωνικο-ηθικής σκέψης των ατόμων του προσυμβατικού επιπέδου και της πρόσληψης της εξουσίας ως μηχανισμού επιβολής εξωτερικού ελέγχου. Οι κανόνες και οι νόμοι της κοινωνικής ομάδας δεν έχουν ακόμη εσωτερικευθεί (Gielen, 1991. Kohlberg, 1976, 1984).

Ο τρόπος αντίληψης της λειτουργίας των νόμων από μέρος των συμμετεχόντων, των οποίων η κοινωνικο-ηθική κρίση εντάσσεται στο στάδιο 4 στην εξελικτική ακολουθία κατά Kohlberg, δια-

φοροποιείται σε σχέση με αυτόν των ατόμων του σταδίου 2. Ο νόμος αποτελεί προϊόν συναίνεσης και υπηρετεί την ευημερία της κοινωνικής ομάδας ή του συστήματος. Παρατηρούμε, δηλαδή ότι η προοπτική του σταδίου 4, η προοπτική του γενικευμένου μέλους της κοινωνίας ή των γενικευμένων άλλων, συνάδει με μια δημοκρατική κατανόηση του νόμου ο νόμος γεννάται μέσα από συναινετικές διαδικασίες, εκφράζει τις πεποιθήσεις της κοινωνικής ομάδας και εγγυάται την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Επιπρόσθετα, άτομα τα οποία εντάσσονται στο στάδιο 4 παρουσίαζαν μια υψηλότερου βαθμού κατανόηση της λειτουργίας της κυβέρνησης, την οποία προσλάμβαναν ως το συλλογικό όργανο άσκησης της εξουσίας που διαμορφώνει την πολιτική, προχωρεί σε αποφάσεις και αντλεί τη δύναμή της από το λαό. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το υψηλότερο επίπεδο της κοινωνικο-ηθικής προοπτικής στους μαθητές και τις μαθήτριες του γυμνασίου και του λυκείου συνδυάζεται με μια ευρύτερη κατανόηση των πολιτικών δομών και θεσμών, καθώς και με μια μετατόπιση των πολιτικών θέσεων από την ατομικιστική στην κοινωνιοκεντρική προοπτική. Τα παραπάνω ευρήματα συμφωνούν με τα αποτελέσματα αντίστοιχων ερευνών που περιγράφουν την εξέλιξη της πολιτικής σκέψης ως πορεία από μια προσωπική, ατομικιστική προοπτική προς μια ευρύτερη κατανόηση των πολιτικών θεσμών και των κοινωνικο-ηθικών αρχών (Adelson et al., 1969. Rowe, 2005. Taber, 2003).

Η μελέτη της συνάφειας μεταξύ του τρόπου αντίληψης των συγκρούσεων και του επιπέδου της κοινωνικο-ηθικής κρίσης σε όλες τις ομάδες ηλικίας δεν αποκάλυψε κάποια στατιστικά σημαντική σύνδεση. Και ενώ η πλειονότητα των μαθητών ως τρόπους επίλυσης των συγκρούσεων προέκρινε το διάλογο, τις διαπραγματεύσεις, την εύρεση συμβιβαστικών λύσεων, ακόμη και τη χρήση έννομων μέσων και την προσφυγή σε διεθνείς οργανισμούς και δικαστήρια, υιοθετώντας δηλαδή στάσεις οι οποίες παραπέμπουν στη μετασυμβατική ηθική και ειδικότερα στην ηθική προοπτική του σταδίου 5, όπου ενυπάρχει η αναγνώριση ισότιμων δικαιωμάτων ακόμη και στα μέ-

λη των μειονοτικών ομάδων, μια τέτοια σύνδεση δεν επιβεβαιώθηκε μέσα από τη στατιστική ανάλυση. Παρατηρούμε δηλαδή ότι έφηβοι των οποίων η κοινωνικο-ηθική κρίση εντασσόταν στο συμβατικό επίπεδο εξέφρασαν προοδευτικές πολιτικές ιδέες, οι οποίες (εμ)περιείχαν ψήγματα μετασυμβατικής ηθικής σκέψης.

Παρά το γεγονός ότι τα παρόντα ευρήματα οδηγούν προς την άποψη ότι οι έφηβοι με υψηλότερο επίπεδο κοινωνικο-ηθικής σκέψης υιοθετούν πολιτικές αντιλήψεις που προσιδιάζουν περισσότερο με την εννοιολογικά ευρύτατη αντίληψη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας –προσλαμβάνουν το νόμο ως προϊόν συναίνεσης των πολιτών, ανιλαμβάνονται την κυβέρνηση ως το ανώτατο συλλογικό όργανο άσκησης της εξουσίας, και αναγνωρίζουν ισότιμα δικαιώματα και στα μέλη μειονοτικών ομάδων– επιβεβαιώνοντας παλαιότερες μελέτες και αντιλήψεις (Emler, et al., 1983. Muhlberger, 2000. Weinreich-Haste, 1984), δεν μπορούν να τεκμηριώσουν την άποψη ότι οι ηθικές και οι πολιτικές ιδέες αφορούν το ίδιο πεδίο σκέψης (Emler, 1983. Markoulis, 1989). Οι «σοσιαλιστικές» πολιτικές ιδέες των εφήβων γύρω από την εξουσία, την κυβέρνηση ή τους νόμους συνδέθηκαν με υψηλότερο επίπεδο κοινωνικο-ηθικής κρίσης. Μια πιθανή ερμηνεία του παραπάνω ευρήματος προσφέρουν ο Markoulis, (1989), οι Reicher και Emler (1984) και ο Raaijmakers και οι συνεργάτες του (1998), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η συσχέτιση μεταξύ επιπέδου ηθικής σκέψης και πολιτικού προσανατολισμού απορρέει από τη συνάφεια του περιεχομένου τους, καθώς αφορούν αλληλεπικαλυπτόμενα πεδία. Πολιτικές έννοιες ή πολιτικά φαινόμενα τα οποία δεν συνδέονται άμεσα με δύο από τις πιο θεμελιώδεις διαστάσεις της πολιτικής ιδεολογίας, την ελευθερία και την ισότητα, δεν παρουσιάζουν συνάφεια με κοινωνικούς κανόνες, αξίες ή νόρμες που συγκροτούν το περιεχόμενο της κοινωνικο-ηθικής σκέψης.

Μια εναλλακτική προσέγγιση σχετικά με την απουσία αλληλεξάρτησης ανάμεσα στην κοινωνικο-ηθική σκέψη και την ιδιότητα του πολίτη, η οποία αναφέρεται στα πολιτικά δικαιώματα αλλά και στις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη

συμμετοχή σε μια πολιτική κοινότητα, παρέχει ο Oser (2008). Αυτός υπέθεσε ότι η ωριμότητα της ηθικής σκέψης και το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη αποτελούν ξεχωριστά πεδία η ενεργοποίηση ενός υψηλότερου επιπέδου κοινωνικο-ηθικής κρίσης δεν μεταβάλλει ούτε κατ' ελάχιστον κάποια από τα συστατικά στοιχεία της ιδιότητας του πολίτη (π.χ. τη γνώση, τις στάσεις, την αντίληψη, τη δράση, τη διάθεση ή την ευαισθησία). Ο ίδιος επιπρόσθετα υποστήριξε ότι η πρόσληψη της έννοιας της δικαιοσύνης δεν συνδέεται άμεσα ούτε με τις πολιτικές ικανότητες ούτε με την πρόσληψη της έννοιας του νόμου και των κοινωνικών νορμών. Οι υποθέσεις του βασίστηκαν εν μέρει σε εμπειρικά ευρήματα τα οποία συνελέγησαν στο πλαίσιο έρευνας για την Εκπαίδευση στην Αγωγή του Πολίτη, η οποία διενεργήθηκε από τη Διεθνή Εταιρεία για την Αξιολόγηση των Εκπαιδευτικών Επιτεύξεων σε δείγμα 1.270 μαθητών ηλικίας 17 ως 18 ετών (βλ. Φωτακοπούλου, 2009).

Περιορισμοί και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Οι συνθήκες συλλογής των ερευνητικών δεδομένων στο δημοτικό σχολείο, αποκλειστικά σε επίπεδο ομάδων εστίασης, και ο κατ' επέκταση μικρότερος αριθμός συμμετεχόντων στην ομάδα ηλικίας του δημοτικού σχολείου, συγκριτικά με τις ομάδες του γυμνασίου και του λυκείου, έθεσαν κάποιους περιορισμούς στον έλεγχο των πιθανών αλληλεπιδράσεων μεταξύ της πολιτικής και της κοινωνικο-ηθικής σκέψης. Επιπρόσθετα, τα ευρήματα θα μπορούσαν να ερμηνευτούν υπό το πρίσμα της σύγχρονης πολιτικής πραγματικότητας, της ιστορικής συγκυρίας κατά την περίοδο της συλλογής των δεδομένων, των σύγχρονων προβλημάτων της παγκοσμιοποίησης και των εθνικών βιωμάτων. Η διαχρονική παρακολούθηση των συμμετεχόντων παραμένει στόχος ερευνητικής πρωτοβουλίας των συγγραφέων.

Στις απόψεις των μαθητών και των μαθητριών του γυμνασίου και του λυκείου ανιχνεύθηκαν στοιχεία δηλωτικά ενός αναδυόμενου ιδεαλισμού που λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της εφηβεί-

ας, επαληθεύοντας τις πρόνοιες του πιαζετιανού μοντέλου σχετικά με την ικανότητα των εφήβων για θεωρητικό προβληματισμό και δημιουργία προσωπικών θεωριών μέσα από τις οποίες εισηγούνται την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων, δεν εξέλειψαν όμως απαντήσεις αμφισβήτησης και απαξίωσης των θεσμών και του πολιτικού συστήματος, οι οποίες πιθανώς να συνδέονταν με την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα ή με τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Τα παραπάνω ευρήματα χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης. Η παρούσα έρευνα ανέδειξε τον άμεσο δεσμό ανάμεσα στην ηλικία και στις αλλαγές οι οποίες συντελούνται όσον αφορά την ανάπτυξη της πολιτικής και της κοινωνικο-ηθικής σκέψης και των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων. Ωστόσο, διαφορετικοί αλληλοσχετιζόμενοι παράγοντες, όπως η αυτοαντίληψη και η προγενέστερη μάθηση, το σχολικό πλαίσιο, η κοινωνική ομάδα και η πολιτική κουλτούρα, ανήκουν στο πλέγμα των παραγόντων που η μελλοντική έρευνα οφείλει να διαφωτίσει.

Βιβλιογραφία

- Adelson, J. & O'Neil, R. (1966). The growth of political ideas in adolescence: The sense of community. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 295-306.
- Adelson, J., Green, B., & O'Neil, R. (1969). Growth of the idea of law in adolescence. *Developmental Psychology*, 1(4), 327-332.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Banks, M., Bates, I., Breakwell, G., Bynner, J., Emler, N., Jamieson, L., & Roberts, K. (1992). *Careers and identities*. Milton Keynes: Open University Press.
- Berti, A. E. (1988). The development of political understanding in children between 6-15 years old. *Human Relations*, 41, 437-446.
- Berti, A. E. (1994). Children's understanding of the concept of the State. In M. Carretero & J. Voss (Eds), *Cognitive and instructional processes in*

- history and social sciences*. New York: Erlbaum.
- Berti, A. E. (2005). Children's understanding of politics. In M. Barrett & E. Buchanan-Barrow (Eds.), *Children's understanding of society* (pp. 69-103). Hove & New York: Psychology Press (Taylor and Francis Group).
- Berti, A. E. & Andriolo, A. (2001). Third graders' understanding of core political concepts (law, nation-state, government) before and after teaching. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 127(4), 346-377.
- Berti, A. E. & Benesso, M. (1998). The concept of nation-state in Italian elementary school children: spontaneous concepts and effects of teaching. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 120(2), 121-143.
- Berti, A. E. & Bombi, A. S. (1988). *The child's construction of economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Colby, A. & Kohlberg, L. (1987). *The Measurement of Moral Judgment: Standard Issue Scoring Manual* (Vol. 2). Cambridge University Press.
- Connell, R. W. (1971). *The child's construction of politics*. Carlton: Melbourne University Press.
- Converse, P. E. (1964). The nature of belief systems in mass publics. In D. E. Apter (Ed.), *Ideology and discontent* (pp. 206-261). New York: Free Press.
- Crowson, H. M. & DeBacker, T. K. (2008). Political identification and the DIT: Re-evaluating an old hypothesis. *The Journal of Social Psychology*, 148(1), 43-60.
- Crowson, H. M., DeBacker, T. K., & Thoma, S. J. (2007). Are DIT scores empirically distinct from measures of political identification and intellectual ability? A test using post-9/11 data. *British Journal of Developmental Psychology*, 25(2), 197-211.
- Cullingford, C. (1991). *The inner world of the school*. London: Cassell.
- Emler, N. (1983). Morality and politics: The ideological dimension in the study of moral development. In H. Weinreich-Haste & D. Locke (Eds.), *Morality in the making* (pp. 47-51). Chichester: Wiley.
- Emler, N. (1990). A social psychology of reputation. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European review of social psychology* (Vol. 1, pp. 173-193). Chichester: Wiley.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(5), 1073-1080.
- Emler, N. & Stace, K. (1999). What does principled versus conventional moral reasoning convey to others about the politics and psychology of the reasoner? *European Journal of Social Psychology*, 29(4), 455-468.
- Eysenck, H. J. (1954). *The psychology of politics*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Fishkin, J., Keniston, K., & MacKinnon, C. (1973). Moral reasoning and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 109-119.
- Furth, H. (1980). *The world of grown-ups*. New York: Elsevier.
- Gallatin, J. (1980). Political thinking in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 344-382). New York: Wiley.
- Gibbs, J. C., Basinger, K. S., & Fuller, D. (1992). *Moral Maturity: measuring the development of sociomoral reflection*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gielen, U. (1991). Kohlberg's moral development theory. In L. Kuhmerker (Ed.), *The Kohlberg Legacy* (pp. 18-38). Birmingham, Alabama: R.E.P. Books.
- Greenstein, F. I. (1965). *Children and politics*. New Haven: Yale University Press.
- Gross, M. L. (1996). Moral reasoning and ideological affiliation: A cross-national study. *Political Psychology*, 17, 317-338.
- Haste, H., Helkama, K., & Markoulis, D. (1998). Morality, wisdom and the life-span. In A. Demetriou, W. Doise & C. van Lieshout (Eds.), *Life-Span Developmental Psychology*, (pp. 317-350). Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Heath, A., Evans, G., & Martin, J. (1993). The measurement of core beliefs and values: The development of balanced Socialist/Laissez Faire and Libertarian/Authoritarian scales. *British Journal of Political Science*, 24, 115-158.
- Κιοσσόγλου, Γ. (υπό έκδοση). *Στατιστική εφαρμοσμένη στις επιστήμες της συμπεριφοράς*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In D. Goslin (Ed.), *Handbook of socialization theory and research* (pp. 347-480). New York: Academic Press.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization:

- The cognitive developmental approach. In T. Lickona (Ed.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues* (pp. 31-53). New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Kohlberg, L. (1983). *Moral stages: A current formulation and a response to critics*. New York: Karger.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays in moral development. Vol. 2: The psychology of moral development*. New York: Harper and Row.
- Kohlberg, L., Levine, C., & Hewer, A. (1983). *Moral stages: A current formulation and a response to critics*. New York: Karger.
- Krueger, R. A. (1998). *Analyzing and reporting focus group results*. Thousand Oaks, London & New Delhi: Sage Publications.
- Markoulis, D. (1989). Political involvement and socio-moral reasoning: Testing Emler's interpretation. *British Journal of Social Psychology*, 28, 203-212.
- Marx, B. R., Job, R. F. S., White, F. A., & Wilson, J. C. (2007). Moral comprehension and what it might tell us about moral reasoning and political orientation. *Journal of Moral Education*, 36(2), 199-219.
- Mayring, P. (1993). *Qualitative Inhaltsanalyse-Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- McLean, I. & McMillan, A. (Eds.) (2009). *Oxford Dictionary of Politics* (3rd edition). Oxford: Oxford University Press.
- Moore, S. W. (1989). The need for a unified theory of political learning: Lessons from a longitudinal project. *Human Development*, 32, 5-13.
- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Muhlberger, P. (2000). Moral reasoning effects on political participation. *Political Psychology*, 21(4), 667-695.
- Oser, F. (in press). *Sources of morality, sources of the political judgement: Toward a theory of political development*.
- Oser, F. (2008). Morality and Civics: Two powerful domains each having its own basic core (mother structure). Keynote Address at the *Symposium of the Earli Sig 13 Moral and Democratic Education*, School of Education, Florina.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Πουρκός, Μ. (1990). *Η ανάπτυξη της ηθικής αυτονομίας*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Raaijmakers, Q. A. W. & Van Hoof, A. (2006). Does moral reasoning represent socio-moral structure or political ideology? A further exploration of the relations between moral reasoning, political attitudes, consistency of moral thought, and the evaluation of human rights in Dutch young adults. *Social Behavior & Personality*, 34, 617-638.
- Raaijmakers, Q. A. W., Verbogt, T. F. M. A., & Vollebergh, W. A. (1998). Moral reasoning and political beliefs of Dutch adolescents and young adults. *Journal of Social Issues*, 54(3), 531-546.
- Reicher, S. & Emler, N. (1984). Moral orientation as a cue to political identity. *Political Psychology*, 5, 543-551.
- Rest, J. R. (1986). *Manual for the Defining Issues Test*. Minneapolis: University of Minnesota, Center for the Study of Ethical Development.
- Rest, J. R., Narvaez, D., Thoma, S. J., & Bebeau, M. (2000). A neo-Kohlbergian approach to morality research. *Journal of Moral Education*, 29(4), 381-395.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Rowe, D. (2005). The development of political thinking in school students: An English perspective. *International Journal of Citizenship and Teacher Education*, 1, 97-110.
- Sheskin, D. (2004). *Handbook of parametric and nonparametric statistical procedures* (3rd edition). Boca Raton: Chapman & Hall/CRC.
- Snarey, R. (1985). Cross-cultural universality of socio-moral development: A critical review of Kohlbergian research. *Psychological Bulletin*, 92, 202-232.
- Stevens, O. (1982). *Children talking politics*. Oxford: Martin Robertson & Company, Ltd.
- Stradling, R. (1977). *The Political Awareness of the School Leaver*. London: The Hansard Society.
- Taber, C. S. (2003). Information Processing and Public Opinion. In D. O. Sears, L. Huddy & R. L. Jervis (Eds.), *Handbook of Political Psychology*. London: Oxford University Press.
- Thoma, S. (1993). The relationship between political preference and moral judgment development in late adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39, 359-374.
- Thoma, S. J., Narvaez, D., Rest, J. R., & Derryberry, P. (1999). Does moral judgment reduce to

- political attitude or verbal ability? *Educational Psychology Review*, 11(4), 324-342.
- Φωτακοπούλου, Ο. (2009). *Εξελικτικές διαστάσεις της πολιτικής σκέψης*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΑΠΘ.
- Weinreich-Haste, H. (1984). Political, moral and social reasoning [Politische, moralische und soziale Urteilsbildung]. In A. Regenbogen (Hrsg.), *Moral und Politik - soziales Bewusstsein als Lernprozess*. Köln, Pahl: Rügenstein Verlag.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πολιτικά διλήμματα δημοτικού

1. Η ιστορία ενός νησιού

Φαντάσου πως 1.000 άνθρωποι αποφασίζουν να μεταναστεύσουν σε ένα νησί, το οποίο δεν κατοικείται, για να ξεκινήσουν μια νέα ζωή. Ανάμεσά τους είναι γυναίκες, άντρες, παιδιά, ηλικιωμένοι, ακόμη και άνθρωποι άρρωστοι. Οι άνθρωποι αυτοί θέτουν πολλά ερωτήματα ο ένας στον άλλο: Ποιος θα αναλάβει και ποιες υποχρεώσεις στο νησί; Ποιος θα παίρνει αποφάσεις και για ποια ζητήματα; Δεν υπάρχει καμιά συμφωνία μεταξύ τους όσον αφορά τα ζητήματα αυτά.

2. Κατανομή αγαθών

Φτάνοντας στο νησί, οι νέοι κάτοικοι προσπαθούν να μοιράσουν τη γη σε ίσα μέρη. Σύντομα όμως δημιουργούνται διαφορές: ορισμένες οικογένειες επιτυγχάνουν πλούσια σοδειά και άλλες ζουν πολύ φτωχικά. Όταν η διαφορά μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών γίνεται μεγαλύτερη, οι φτωχοί νιώθουν αδικημένοι.

3. Ιδιωτική ιδιοκτησία και κοινωφέλεια

Σε μια χώρα πρόκειται να κατασκευαστεί ένας αυτοκινητόδρομος, ο οποίος θα συνδέει δυο σημαντικές πόλεις μεταξύ τους. Ο αυτοκινητόδρομος αναγκαστικά θα περνάει από ένα κομμάτι γης το οποίο ανήκει σε μια οικογένεια χωρικών. Λόγω του ότι και από τις δυο πλευρές του οικοπέδου υπάρχουν βουνά, θεωρείται αδύνατη κάποια παράκαμψη. Η οικογένεια όμως δε θέλει να παραχωρήσει το κομμάτι γης. Οι χωρικοί λένε: «Αυτή η γη είναι δική μας, δεν μπορούν έτσι εύκολα να μας την πάρουν». Η κυβέρνηση έχει άλλη γνώμη: προσφέρει στην οικογένεια ως αποζημίωση ένα άλλο κομμάτι γης και απαιτεί από τους χωρικούς να εγκαταλείψουν το οικοπέδο τους, γιατί ο δρόμος θα είναι χρήσιμος για όλους τους κατοίκους της χώρας.

Πολιτικά διλήμματα γυμνασίου-λυκείου

1. Το δίλημμα του Δημάρχου

Μια πόλη έχει πολλά εκατομμύρια κατοίκους και αρκετές χιλιάδες πυροσβέστες. Οι πυροσβέστες για έξι μήνες δεν έχουν πληρωθεί. Μάλλον επειδή δεν υπάρχουν χρήματα. Οι πυροσβέστες εξοργίζονται κάθε μέρα όλο και πιο πολύ, γιατί πολλοί από αυτούς σύντομα δε θα μπορούν να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Μετά από δυο μήνες, η ανταχή τους εξαντλείται. Αφήνουν τη δουλειά τους και οργανώνουν μια μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση και μια μεγάλη πορεία στην πόλη. Όμως σύμφωνα με τη νομοθεσία αυτής της χώρας, οι πυροσβέστες δεν έχουν το δικαίωμα απεργίας. Ο δήμαρχος της πόλης είναι υποχρεωμένος να φροντίσει για την εφαρμογή του νόμου. Πρέπει να δώσει την εντολή στην αστυνομία να επέμβει και να σταματήσει την πορεία, ακόμη και με βία αν χρειαστεί. Αν δε δώσει την εντολή, τότε δεν εφαρμόζει τον νόμο. Αν δώσει την εντολή, θα δυσαρεστήσει τους πυροσβέστες ακόμη περισσότερο.

2. Εδαφική διαμάχη

Μια χώρα είναι μεγάλη και ισχυρή, αλλά και πολύ πυκνοκατοικημένη. Πολλοί πολίτες αυτής της χώρας μεταναστεύουν σε μακρινά νησιά και σε άλλες ηπειρωτικές περιοχές και εγκαθίστανται εκεί. Εν μέρει προβαίνουν σε ιδιωτικοποίηση ακατοίκητων περιοχών, βρίσκουν όμως αντίσταση από τους ντόπιους του νησιού. Σ' ένα από αυτά τα νησιά λαμβάνει χώρα μια άγρια συμπλοκή.

3. Χώρες-Ιστορία

Μεταξύ μιας χώρας Α και μιας χώρας Β, οι οποίες συνορεύουν μεταξύ τους, υπάρχει μια διαμάχη. Ένα ποτάμι κυλά ανάμεσα στις δύο χώρες, διασχίζοντας πρώτα τη χώρα Α και μετά τη χώρα Β. Στη χώρα Α πρό-

κείται να κατασκευαστούν ένα κανάλι και ένα υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, με αποτέλεσμα λίγο μόνο νερό να φτάνει στη χώρα Β. Οι κάτοικοι της χώρας Β όμως εξαρτώνται από το νερό, καθώς η περιοχή τους είναι άνυδρη και ο ποταμός αποτελεί την κύρια πηγή νερού. Η κυβέρνηση της χώρας Β, για το λόγο αυτό, απαιτεί να συνεχίσει να διασχίζει ανενόχλητα ο ποταμός τη χώρα τους. Η κυβέρνηση της χώρας Α βλέπει όμως τα πράγματα τελείως διαφορετικά: στη δική τους περιφέρεια μπορούν να κάνουν ό,τι θέλουν με το νερό. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των δυο κυβερνήσεων δεν οδηγούν σε καμία λύση. Έτσι λοιπόν σε πολλές εφημερίδες στη χώρα Β κυκλοφορεί η πρόκληση να επιτεθούν στη χώρα Α.

Political orientation, political reasoning and sociomoral judgment: A two-way street?

OLGA FOTAKOPOULOU¹

DIOMEDES MARKOULIS²

ABSTRACT

The article reviews the main research evidence pertaining to the relationship between political ideology and socio-moral reasoning, as it is explicated in L. Kohlberg's developmental model. A repeated finding of the relevant literature, both previous and more recent, indicates that the qualitative from stage to stage transformations of the socio-moral reasoning structures, constitutes one of the determining factors for the formation of political beliefs or political ideology. As far as the direction of such an impact is concerned, the available evidence shows that conventional sociomoral reasoning tends to be associated with more conservative or right-wing political orientation, whereas postconventional thinking is more often connected to more liberal or left-wing political ideology. The explanation of this association pattern still remains a matter of controversy. The article also reports findings from a study which examined the possible impact of sociomoral reasoning on the developmentally differentiated ways children and adolescents understand a number of key political concepts. The findings of the study indicated points of convergence between the developmental pattern of political thinking and socio-moral reasoning that concerned the conceptualization of government and law in the ages of 12-15 and the concept of political authority in the ages of 15-18 years. The findings did not support any association in primary school students.

Keywords: Political thinking, Political orientation, Political ideology, Socio-moral reasoning.

1. *Address:* Post-doc researcher, Department of Primary Education, University of Western Macedonia. 3rd km, National Road Florina-Niki. Tel.: +44 1214540474, +30 6945192757. E-mail: ofotakopoulou@gmail.com.
Visiting academic, University of Birmingham. 222 Harborne Road, B15 3LD, Birmingham, West Midlands, United Kingdom. Tel.: +44 1214540474, +30 6945192757. E-mail: ofotakopoulou@gmail.com
2. *Address:* Professor, School of Health Sciences, Neapolis University Pafos. 2 Danais Avenue, 8042 Pafos, Cyprus. Tel.: +357 26843601. E-mail: d.markoulis@nup.ac.cy